اسرارِ خودی

دی شیخ با چراغ همی گشت گرد شهر
کز دام و دد ملولم و انسانم آرزوست

زین همرهان سست عناصر دلم گرفت
شیر خدا و رستم دستانم آرزوست

گفتم که یافت می نشود جسته ایم ما
گفت آنکه یافت می نشود آنم آرزوست

(مولانا جلال الدین رومی)

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

اسرارِ خودی

تمہید

نیست در خشک و تر بیشۂ من کوتاہی
چوب ہر نخل کہ منبر نشود دار کنم — نظیری نیشاپوری

راہِ شب چون مہرِ عالمتاب زد — گریۂ من بر رخِ گل آب زد
اشکِ من از چشمِ نرگس خواب شست — سبزہ از ہنگامہ‌ام بیدار رست

باغبان زورِ کلامم آزمود — مصرعی کارید و شمشیری درود

در چمن جز دانهٔ اشکم نکشت — تارِ افغانم بپودِ باغ رشت

ذرّه ام مهرِ منیر آنِ من است — صد سحر اندر گریبانِ من است

خاکِ من روشن تر از جامِ جم است — محرم از نازادهای عالم است

فکرم آن آهو سرِ فتراک بست — کو هنوز از نیستی بیرون نجست

سبزه ناروئیده زیبِ گلشنم — گل بشاخ اندر نهان در دامنم

محفلِ رامشگری برهم زدم (۱) — زخمه بر تارِ رگِ عالم زدم

بسکه عودِ فطرتم نادر نواست — هم نشین از نغمه ام ناآشناست

در جهان خورشیدِ نو زائیده ام — رسم و آئینِ فلک نادیده ام

رم ندیده انجم از تابم هنوز — هست ناآشفته سیمابم هنوز

بحر از رقصِ ضیایم بی نصیب — کوه از رنگِ حنایم بی نصیب

خوگرِ من نیست چشمِ هست و بود — لرزه بر تن خیزدم از بیم نمود

(۱) [illegible]

بامم از خاور رسید و شب شکست (۱) شبنمِ نو بر گلِ عالم نشست
انتظارِ صبح خیزاں می کشم اے خوشا زرتشتیانِ آتشم

نغمه ام از زخمه بے پرواستم من نوائے شاعرِ فرداستم
عصرِ من دانندهٔ اسرار نیست یوسفِ من بہرِ ایں بازار نیست
نا امید استم ز یارانِ قدیم طورِ من سوزد کہ مے آید کلیم
قلزمِ یاراں چو شبنم بے خروش شبنمِ من مثلِ یم طوفاں بدوش
نغمهٔ من از جہانِ دیگر است ایں جرس را کاروانِ دیگر است
اے بسا شاعر کہ بعد از مرگ زاد ق چشمِ خود بربست و چشمِ ما کشاد
رختِ ناز از نیستی بیروں کشید چوں گل از خاکِ مزارِ خود دمید
کارواں ہا گرچہ زیں صحرا گزشت مثلِ گامِ ناقہ کم غوغا گزشت
عاشقم فریاد ایمانِ من است شورِ حشر از پیش خیزانِ من است
نغمه ام ز اندازهٔ تار است بیش من نترسم از شکستِ عودِ خویش

قطرہ از سیلابِ من بیگانہ بہ
قلزم از آشوبِ او دیوانہ بہ

در نمی گنجد بجو عمّانِ من
بحرہا باید پئے طوفانِ من

غنچہ کز بالیدگی گلشن نشد
در خورِ ابرِ بہارِ من نشد

برقہا خوابیدہ در جانِ من است
کوہ و صحرا بابِ جولانِ من است

پنجہ کن با بحرم ار صحرا استی
برقِ من در گیر اگر سینا استی

چشمۂ حیواں براتم کردہ اند
محرمِ رازِ حیاتم کردہ اند

ذرہ از سوزِ نوایم زندہ گشت
پر کشود و کرمکِ تابندہ گشت

ہیچکس رازے کہ من گویم نگفت
ہمچو فکرِ من درِ معنی نہ سفت

سرِّ عیشِ جاوداں خواہی بیا
ہم زمیں ہم آسماں خواہی بیا

پیرِ گردوں با من ایں اسرار گفت
از ندیماں رازہا نتواں نہفت

ساقیا برخیز و مے در جام کن
محو از دل کاوشِ ایام کن

شعلۂ آبی کہ اصلش زمزم است — گر گدا باشد پرستارش جم است

می کند اندیشہ را ہشیار تر — دیدۂ بیدار را بیدار تر

اعتبار کوہ بخشد کاہ را — قوت شیراں دہد روباہ را

خاک را اوج ثریا میدہد — قطرہ را پہنائے دریا میدہد

خامشی را شورش محشر کند — پائے کبک از خون باز احمر کند

خیز و در جامم شراب ناب ریز — بر شب اندیشہ ام مہتاب ریز

تا سوئے منزل کشم آوارہ را — ذوق بیتابی دہم نظارہ را

گرم رو از جستجوئے نو شوم — روشناس آرزوئے نو شوم

چشم اہل ذوق را مردم شوم — چوں صدا در گوش عالم گم شوم

قیمت جنس سخن بالا کنم — آب چشم خویش در کالا کنم

باز بر خوانم ز فیض پیر روم — دفتر سربستہ اسرار علوم

جان او از شعلہ ہا سرمایہ دار — من فروغ یک نفس مثل شرار

شمعِ سوزاں تاخت بر پروانہ ام   بادہ شبخوں ریخت بر پیمانہ ام

پیرِ رومی خاک را اکسیر کرد   از غبارم جلوہ ہا تعمیر کرد

ذرہ از خاکِ بیاباں رخت بست   تا شعاعِ آفتاب آرد بدست

موجم و در بحرِ او منزل کنم   تا دُرِ تابندہ حاصل کنم

من کہ مستی ہا ز صہبایش کنم
زندگانی از نفس ہایش کنم

شب دلِ من مائلِ فریاد بُود   خامشی از یاربم آباد بُود

شکوہ آشوبِ غمِ دوراں بُدم   از تہی پیمانگی نالاں بُدم

این قدر نظّارہ ام بیتاب شد   بال و پر بشکست و آخر خواب شد

روئے خود بنمود پیرِ حق سرشت   کو بحرفِ پہلوی قرآں نوشت

گفت اے دیوانۂ اربابِ عشق   جرعۂ گیر از شرابِ نابِ عشق

بر جگر ہنگامۂ محشر بزن   شیشہ بر سر دیدہ بر نشتر بزن

خندہ را سرمایۂ صد نالہ ساز — اشکِ خونیں را جگر پرکالہ ساز

تا بکے چوں غنچہ می باشی خموش — نکہتِ خود را چو گل ارزاں فروش

در گرہ ہنگامہ داری چوں سپند — محملِ خود بر سرِ آتش بہ بند

چوں جرس آخر زہر جزوِ بدن — نالۂ خاموش را بیروں فگن

آتش استی بزمِ عالم برفروز — دیگراں را ہم ز سوزِ خود بسوز

فاش گو اسرارِ پیرِ مے فروش — موجِ مے شو کسوتِ مینا بپوش

سنگ شو آئینۂ اندیشہ را — بر سرِ بازار بشکن شیشہ را

از نیستاں ہمچو نے پیغام دہ — قیس را از قومِ حے پیغام دہ

نالہ را اندازِ نو ایجاد کن — بزم را از ہائے و ہو آباد کن

خیز و جانِ نو بدہ ہر زندہ را — از قُمِ[1] خود زندہ تر کن زندہ را

خیز و پا بر جادۂ دیگر بنہ — جوشِ سودائے کہن از سر بنہ

آشنائے لذتِ گفتار شو — اے درائے کارواں بیدار شو

(۱) عیسیٰ قم باذن اللہ

زین سخن آتش بہ پیراہن شدم — مثلِ نے ہنگامہ آبستن شدم

چوں نوا از تارِ خود برخاستم — جنّتے از بہرِ گوش آراستم

برگرفتم پردہ از رازِ خودی

وا نمودم سرِّ اعجازِ خودی

بود نقشِ ہستیم انگارۂ (۱) — ناقبولے ناکسے ناکارۂ

عشق سوہاں زد مرا آدم شدم — عالمِ کیف و کمِ عالم شدم

حرکتِ اعصابِ گردوں دیدہ ام — در رگِ مہ گردشِ خوں دیدہ ام

بہرِ انساں چشمِ من شبہا گریست — تا دریدم پردۂ اسرارِ زیست

از درونِ کارگاہِ ممکنات — برکشیدم سرِّ تقویمِ حیات

من کہ ایں شب را چو مہ آراستم — گردِ پائے ملّتِ بیضاستم

ملّتے در باغ و راغ آوازہ اش — آتشِ دلہا سرودِ تازہ اش

ذرہ گشت و آفتاب انبار کرد — خرمن از صد رومی و عطّار کرد

آہِ گرمم رخت بر گردوں کشم　　　گرچہ دودم از تبارِ آتشم

خامہ ام از ہمتِ فکرِ بلند　　　رازِ این نہ پردہ در صحرا فگند

قطرہ تا ہمپایۂ دریا شود

ذرّہ از بالیدگی صحرا شود

شاعری زین مثنوی مقصود نیست　　　بت پرستی بت گری مقصود نیست

ہندیم از پارسی بیگانہ ام　　　ماہِ نو باشم تہی پیمانہ ام

حسنِ اندازِ بیاں از من مجو (۱)　　　خوانسار و اصفہاں از من مجو

گرچہ ہندی در عذوبت شکر است (۲)　　　طرزِ گفتارِ دری شیریں تر است

فکرِ من از جلوہ اش مسحور گشت　　　خامۂ من شاخِ نخلِ طور گشت

پارسی از رفعتِ اندیشہ ام　　　درخورد با فطرتِ اندیشہ ام

خردہ بر مینا مگیر اے ہوشمند (۳)

دل بذوقِ خردۂ مینا بہ بند (۴)

(۱) خوانسار و اصفہان: ایران کے دو مشہور مقامات جہاں کی خاک سے ... ایرانی شاعر ... پیدا ہوئے

(۲) عذوبت: شیرینی ... (۳) خردہ بر گرفتن: نکتہ چینی ... (۴) خردۂ مینا: ...

در بیانِ[1] اینکه اصلِ نظامِ عالم از خودی است و تسلسلِ حیاتِ تعیّناتِ وجود بر استحکامِ خودی انحصار دارد

پیکرِ ہستی ز آثارِ خودی است	ہر چہ می بینی ز اسرارِ خودی است
خویشتن را چوں خودی بیدار کرد	آشکارا عالمِ پندار کرد
صد جہاں پوشیدہ اندر ذاتِ او	غیرِ او پیداست از اثباتِ او
در جہاں تخمِ خصومت کاشت است	خویشتن را غیرِ خود پنداشت است
سازد از خود پیکرِ اغیار را	تا فزاید لذّتِ پیکار را
میکشد از قوّتِ بازوئے خویش	تا شود آگاہ از نیروئے خویش
خود فریبی ہائے او عینِ حیات	ہمچو گل از خوں وضو عینِ حیات

[1] اس عنوان کے ذیل میں جو اشعار ہیں اُن سے لفظ خودی کے معنوں پر روشنی پڑے گی اس ضمن میں صفحہ نمبر ۲۸ کے اشعار بھی زیرِ نظر رکھیئے۔

بهر یک گل خونِ صد گلشن کند
از پئے یک نغمہ صد شیون کند

یک فلک را صد ہلال آوردہ است
بہر حرفے صد مقال آوردہ است

عذرِ این اسراف و این سنگین دلی
خلق و تکمیلِ جمالِ معنوی

حسنِ شیرین عذرِ دردِ کوہکن
نافۂ عذرِ صد آہوئے ختن

سوزِ پیہم قسمتِ پروانہ ہا
شمع عذرِ محنتِ پروانہ ہا

خامۂ او نقشِ صد امروز بست
تا بیارد صبحِ فردائے بدست

شعلہ ہائے او صد ابراہیم سوخت
تا چراغِ یک محمد برفروخت

می شود از بہرِ اغراضِ عمل
عامل و معمول و اسباب و علل

خیزد انگیزد پرد تابد رمد
سوزد افروزد کشد میرد دمد

وسعتِ ایامِ جولانگاہِ او
آسمان موجے ز گردِ راہِ او

گل بجیب آفاق از گلکاریش
شب ز خوابش روز از بیداریش

شعلۂ خود در شرر تقسیم کرد
جزو پرستی عقل را تعلیم کرد

خود شکن گردید و اجزا آفرید | اندکے آشفت و صحرا آفرید
باز از آشفتگی بیزار شد | وز بہم پیوستگی کہسار شد
وانمودن خویش را خوئے خودی است | خفتہ در ہر ذرہ نیروئے خودی است

قوتِ خاموش و بیتابِ عمل

از عمل پابندِ اسبابِ عمل

چوں حیاتِ عالم از زورِ خودی است | پس بقدرِ استواری زندگی است
قطرہ چوں حرفِ خودی از بر کند | ہستیِ بے مایہ را گوہر کند
بادہ از ضعفِ خودی بے پیکر است | پیکرش منت پذیرِ ساغر است
گرچہ پیکر می پذیرد جامِ مے | گردش از ما وام گیرد جامِ مے
کوہ چوں از خود رود صحرا شود | شکوہ سنجِ جوششِ دریا شود
موج تا موج است در آغوشِ بحر | می کند خود را سوارِ دوشِ بحر
حلقۂ زد نور تا گردید چشم | از تلاشِ جلوہ ہا جنبید چشم

سبزه چوں تابِ دمید از خویش یافت   همّتِ او سینهٔ گلشن شگافت

شمع هم خود را بخود زنجیر کرد   خویش را از ذرّه‌ها تعمیر کرد

خود گدازی پیشه کرد از خود رمید   هم چو اشک آخر ز چشمِ خود چکید

گر بفطرت پخته‌تر بودے نگیں   از جراحت‌ها نیاسودے نگیں

می شود سرمایه دارِ نامِ غیر   دوشِ او مجروحِ بارِ نامِ غیر

چوں زمیں بر هستیِ خود محکم است   ماه پابندِ طوافِ پیهم است

هستیِ مهر از زمیں محکم‌تر است   پس زمیں مسحورِ چشمِ خاور است

جنبش از مژگاں برد شانِ چنار   مایه دار از سطوتِ او کوهسار

تار و پودِ کسوتِ او آتش است   اصلِ او یک دانهٔ گردن‌کش است

چوں خودی آرد بهم نیروئے زیست
می کشاید قلزمے از جوئے زیست

دربیانِ اینکه حیاتِ خودی از تخلیق و تولیدِ مقاصد است

زندگانی را بقا از مدعاست / کاروانش را درا از مدعاست

زندگی در جستجو پوشیده است / اصلِ او در آرزو پوشیده است

آرزو را در دلِ خود زنده دار / تا نگردد مشتِ خاکِ تو مزار

آرزو جانِ جہانِ رنگ و بوست / فطرتِ ہر شے امینِ آرزوست

از تمنا رقصِ دل در سینہ ہا / سینہ ہا از تابِ او آئینہ ہا

طاقتِ پرواز بخشد خاک را / خضر باشد موسیٰ ادراک را

دل ز سوزِ آرزو گیرد حیات / غیرِ حق میرد چو او گیرد حیات

چون ز تخلیقِ تمنا باز ماند (۱) / شہپرش بشکست و از پرواز ماند

آرزو ہنگامہ آرائے خودی / موجِ بیتابے ز دریائے خودی

آرزو صیدِ مقاصد را کمند / دفترِ افعال را شیرازہ بند

(۱) تخلیق: پیدا کرنا

زندہ را نفیِ تمنا مردہ کرد　　شعلہ را نقصانِ سوز افسردہ کرد

چیست اصلِ دیدۂ بیدارِ ما؟　　بست صورت لذتِ دیدارِ ما

کبک پا از شوخیِ رفتار یافت　　بلبل از سعیِ نوا منقار یافت

نے بروں از نیستاں آباد شد　　نغمہ از زندانِ او آزاد شد

عقلِ ندرت کوش و گردوں تاز چیست　　ہیچ میدانی کہ ایں اعجاز چیست

زندگی سرمایہ دار از آرزوست　　عقل از زائیدگانِ بطنِ اوست

چیست نظمِ قوم و آئین و رسوم　　چیست رازِ تازگیہائے علوم

آرزوے کو بزورِ خود شکست　　سر ز دل بیروں زد و صورت بہ بست

دست و دندان و دماغ و چشم و گوش　　فکر و تخییل و شعور و یاد و ہوش

زندگی مرکب چو در جنگاہ باخت　　بہرِ حفظِ خویش ایں آلات ساخت

آگہی از علم و فن مقصود نیست　　غنچہ و گل از چمن مقصود نیست

علم از سامانِ حفظِ زندگی است　　علم از اسبابِ تقویمِ خودی است

علم و فن از پیش خیزانِ حیات | علم و فن از خانہ زادانِ حیات
اے ز رازِ زندگی بیگانہ خیز | از شرابِ مقصدے مستانہ خیز
مقصدے مثلِ سحر تابندہٗ | ماسوا را آتشِ سوزندہٗ
مقصدے از آسماں بالاترے | دلربائے دلستانے دلبرے
باطلِ دیرینہ را غارتگرے | فتنہ در جیبے سراپا محشرے

ما ز تخلیقِ مقاصد زندہ ایم
از شعاعِ آرزو تابندہ ایم

در بیان اینکہ خودی از عشق و محبت استحکام می پذیرد

نقطۂ نورے کہ نامِ او خودی است | زیرِ خاکِ ما شرارِ زندگی است
از محبت می شود پایندہ تر | زندہ تر سوزندہ تر تابندہ تر

از محبت اشتعالِ جوہرش (۱) ارتقاے ممکناتِ مضمرش

فطرتِ او آتش اندوزد ز عشق عالم افروزی بیاموزد ز عشق

عشق را از تیغ و خنجر باک نیست اصلِ عشق از آب و باد و خاک نیست

در جہاں ہم صلح و ہم پیکار عشق آبِ حیواں تیغِ جوہر دارِ عشق

از نگاہِ عشق خارا شق بود عشقِ حق آخر سراپا حق بود

عاشقی آموز و محبوبے طلب چشمِ نوحے قلبِ ایّوبے طلب

کیمیا پیدا کن از مشتِ گلے بوسہ زن بر آستانِ کاملے

شمعِ خود را ہمچو رومی بر فروز روم را در آتشِ تبریز سوز

ہست معشوقے نہاں اندر دلت چشم اگر داری بیا بنمائمت

عاشقانِ او ز خوباں خوب تر خوشتر و زیبا تر و محبوب تر

دل ز عشقِ او توانا می شود خاک ہمدوشِ ثریّا می شود

خاکِ نجد از فیضِ او چالاک شد آمد اندر وجد و بر افلاک شد

در دلِ مسلم مقامِ مصطفیٰ است — آبروئے ما ز نامِ مصطفیٰ است

طور موجے از غبارِ خانه اش — کعبه را بیت الحرم کاشانه اش

کمتر از آنے ز اوقاتش ابد — کاسبِ افزایش از ذاتش ابد

بوریا ممنونِ خوابِ راحتش — تاجِ کسریٰ زیرِ پائے امتش

در شبستانِ حرا خلوت گزید — قوم و آئین و حکومت آفرید

ماند شبہا چشمِ او محرومِ نوم — تا بہ تختِ خسروی خوابید قوم

وقتِ ہیجا تیغِ او آہن گداز — دیدۂ او اشکبار اندر نماز

در دعائے نصرت آمیں تیغِ او — قاطعِ نسلِ سلاطیں تیغِ او

در جہاں آئینِ نو آغاز کرد — مسندِ اقوامِ پیشیں در نورد

از کلیدِ دیں درِ دنیا کشاد — ہمچو او بطنِ امِ گیتی نزاد

در نگاہِ او یکے بالا و پست — با غلامِ خویش بر یک خواں نشست

در مصافے(۱) پیشِ آں گردوں سریر — دخترِ سردارِ طے(۲) آمد اسیر

(۱) مصاف: جنگ ۔ (۲) سردارِ طے: عرب کے قبیلۂ بنی طے کا سردار حاتم جو اپنی فیاضی کیلئے مشہور تھا

پائے در زنجیر و ہم بے پردہ بود　　گردن از شرم و حیا خم کردہ بود

دخترک را چوں نبیؐ بے پردہ دید　　چادرِ خود پیشِ روئے او کشید

ما ازاں خاتونِ طے عریاں تریم　　پیشِ اقوامِ جہاں بے چادریم

روزِ محشر اعتبارِ ماست او　　در جہاں ہم پردہ دارِ ماست او

لطف و قہرِ او سراپا رحمتے　　آں بیاراں ایں باعدا رحمتے

آں کہ بر اعدا درِ رحمت کشاد　　مکہ را پیغامِ لاتثریب(۱) داد

ما کہ از قیدِ وطن بیگانہ ایم　　چوں نگہ نورِ دو چشمیم و یکیم

از حجاز و چین و ایرانیم ما　　شبنمِ یک صبحِ خندانیم ما

مستِ چشمِ ساقیِ بطحاستیم　　در جہاں مثلِ مے و میناستیم

امتیازاتِ نسب را پاک سوخت　　آتشِ او ایں خس و خاشاک سوخت

---

(۱) لَا تَثْرِیْبَ عَلَیْکُمُ الخ (یعنے تمہارے لئے کوئی تعزیر نہیں) اگرچہ کفارِ عرب نے نبی کریمؐ کو بہت ایذا دی تھی مگر فتح مکہ کے بعد جبکہ فاتح کو انتقام کا حق اور قوت حاصل تھی حضور علیہ السلام نے لا تثریب علیکم فرما کر سب کو معاف فرمایا۔ شعر بالا میں اسی آیۂ شریفہ کی طرف تلمیح ہے۔

چون گلِ صد برگ ما را بو یکیست | اوست جانِ این نظام و او یکیست

سرِّ مکنونِ دلِ او ما بدیم | نعرهٔ بیباکانه زد افشا شدیم

شورِ عشقش در نئے خاموشِ من | می تپد صد نغمه در آغوشِ من

من چه گویم از تولّایش که چیست | خشک چوبے در فراقِ او گریست

هستیِ مسلم تجلّی گاهِ او | طورها بالد ز گردِ راهِ او

پیکرم را آفرید آئینه اش | صبحِ من از آفتابِ سینه اش

در تپیدِ دمبدم آرامِ من | گرم تر از صبحِ محشر شامِ من

ابرِ آذار (۱) است و من بستانِ او | تاکِ من نمناک از بارانِ او

چشم در کشتِ محبت کاشتم | از تماشا حاصلے برداشتم

خاکِ یثرب از دو عالم خوشتر است | اے خنک شهرے که آنجا دلبر است

کشتهٔ اندازِ ملّا جامیم | نظم و نثرِ او علاجِ خامیم

شعرِ لبریزِ معانی گفته است | در ثنائے خواجه گوهر سفته است

(۱) ابرِ آذار: موسمِ بہار کا بادل

"نسخۂ کونین را دیباچہ اوست

جملہ عالم بندگان و خواجہ اوست"

کیفیت ہا خیزد از صہبائے عشق | ہست ہم تقلید از اسمائے عشق
کاملِ بسطام در تقلید فرد | (۱) اجتناب از خوردنِ خربوزہ کرد
عاشقی؟ محکم شو از تقلیدِ یار | تا کمندِ تو شود یزداں شکار
اندکے اندر حرائے دل نشیں | ترکِ خود کن سوئے حق ہجرت گزیں
محکم از حق شو سوئے خود گام زن! | لات و عزّائے ہوس را سر شکن!
لشکرے پیدا کن از سلطانِ عشق (۲) | جلوہ گر شو بر سرِ فارانِ عشق

تا خدا کعبہ بنوازد ترا

شرحِ اِنِّی جَاعِلٌ (۳) سازد ترا

(۱) حضرت بایزید بسطامیؒ نے خربوزہ کھانے سے محض اس بنا پر اجتناب کیا تھا کہ انہیں معلوم نہ تھا کہ نبی کریمؐ نے یہ پھل کس طرح کھایا ہے۔ اسی کامل تقلید کا نام عشق ہے۔

(۲) سلطان: غلبہ، قوت۔ (۳) اِنِّی جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَۃً (آیہ شریفہ)

در بیان اینکه خودی از سوال ضعیف میگردد

اے فراہم کردہ از شیراں خراج — گشتۂ روبہ مزاج از احتیاج

خستگی ہائے تو از ناداری است — اصل دردِ تو ہمیں بیماری است

می رباید رفعت از فکرِ بلند — می کشد شمعِ خیالِ ارجمند

از خمِ ہستی مئے گلفام گیر! — نقدِ خود از کیسۂ ایام گیر!

خود فرود آ از شترِ مثلِ عمرؓ (۱) — اَلحذر از منتِ غیر الحذر

تا بکے دریوزۂ منصب کنی — صورتِ طفلاں زنَے مرکب کنی

فطرتے کو بر فلک بندد نظر — پست می گردد ز احسانِ دگر

از سوال افلاس گردد خوار تر — از گدائی گدیہ گر نادار تر

از سوال آشفتہ اجزائے خودی — بے تجلی نخلِ سینائے خودی

---

(۱) جب بحالتِ سواری اشتر جنابِ فاروق رضؓ کا تازیانہ ہاتھ سے گر گیا تو اسے زمین پر سے اٹھانے کیلئے آپ خود اونٹ سے اترے اور اس معمولی کام کیلئے بھی کسی کا احسان گوارا نہ فرمایا۔ اس شعر میں اسی واقعہ کیطرف اشارہ ہے

مشتِ خاکِ خویش را از ہم مپاش — مثلِ مہ رزقِ خود از پہلو تراش

گرچہ باشی تنگ روز و تنگ بخت — در رہِ سیلِ بلا افگندہ رخت

ق

رزقِ خویش از نعمتِ دیگر مجو — موجِ آب از چشمۂ خاور مجو

تا نباشی پیشِ پیغمبر خجل — روزِ فردائے کہ باشد جاں گسل

ماہ را روزی رسد از خوانِ مہر — داغ بر دل دارد از احسانِ مہر

ہمت از حق خواہ و با گردوں ستیز — آبروئے ملتِ بیضا مریز

آنکہ خاشاکِ بتاں از کعبہ رُفت — مردِ کاسب را حبیب اللہ گفت

وائے بر منت پذیرِ خوانِ غیر — گردنش خم گشتۂ احسانِ غیر

خویش را از برقِ لطفِ غیر سوخت (۱) — با پشیزے مایۂ غیرت فروخت

اے خنک آں تشنہ کاندر آفتاب — می نخواہد از خضر یک جامِ آب

تر جبیں از خجلتِ سائل نشد — شکلِ آدم ماند و مشتِ گل نشد

---

(۱) الکاسب حبیب اللہ (حدیث) ۱۲ — (۲) پشیز: کوڑی ۱۲

زیرِ گردوں آں جوانِ ارجمند　　می رود مثلِ صنوبر سربلند
در تہی دستی شود خوددارتر　　بختِ او خوابیدہ و بیدارتر
قلزمِ زنبیلِ سیلِ آتش است　　گر ز دستِ خود رسد شبنم خوش است

چوں حباب از غیرتِ مردانہ باش
ہم بہ بحر اندر نگوں پیمانہ باش

در بیان اینکہ چوں خودی از عشق و محبت محکم میگردد قوائے ظاہرہ و مخفیۂ نظامِ عالم را مسخّر می سازد

از محبت چوں خودی محکم شود　　قوتش فرمانِ دہِ عالم شود
پیرِ گردوں کز کواکب نقش بست　　غنچہ ہا از شاخسارِ او شکست

پنجهٔ او پنجهٔ حق می شود (۱) ماه از انگشتِ او شق می شود

در خصوماتِ جہاں گردد حکم (۲) تابعِ فرمانِ او دارا و جم

با تو می گویم حدیثِ بوعلیؒ در سوادِ ہند نامِ او جلی

آں نوا پیرائے گلزارِ کہن (۳) گفت با ما از گلِ رعنا سخن

خطهٔ ایں جنتِ آتش نژاد از ہوائے دامنش مینو سواد

کوچک ابدالش سوئے بازار رفت (۴) از شرابِ بوعلیؒ سرشار رفت

عاملِ آں شہر می آمد سوار (۵) ہم رکابِ او غلام و چوبدار

پیش رو زد بانگ اے ناہوشمند بر جلودارانِ عامل رہ مبند

رفت آں درویش سر افگندہ پیش غوطہ زن اندر یمِ افکارِ خویش

چوبدار از جامِ استکبار مست بر سرِ درویش چوبِ خود شکست

---

(۱) تلمیح ہے معجزہ شق القمر کی طرف ۱۲ - (۲) حکم بمعنی منصف ۱۲

(۳) تلمیح ہے حضرت بوعلی قلندرؒ کے اس شعر کی طرف "مرحبا اے بلبلِ باغِ کہن ۔ از گلِ رعنا بگو با ما سخن" ۱۲

(۴) کوچک ابدال اصطلاحِ فقرا میں مرید کمترین پیش دست کو کہتے ہیں ۱۲ - (۵) عامل - گورنر - حاکم ۱۲

از رہِ عامل فقیر آزردہ رفت　　دلگران و ناخوش و افسردہ رفت

در حضورِ بوعلیؒ فریاد کرد　　اشک از زندانِ چشم آزاد کرد

صورتِ برقے کہ بر کہسار ریخت　　شیخ سیلِ آتش از گفتار ریخت

از رگِ جاں آتشِ دیگر کشود　　با دبیرِ خویش ارشادے نمود

خامہ را برگیر و فرمانے نویس!　　از فقیرے سوئے سلطانے نویس!

بندہ ام را عاملت بر سر زدہ است　　بر متاعِ جانِ خود اخگر زدہ است

بازگیر ایں عاملِ بدگوہرے　　ورنہ بخشم ملکِ تو با دیگرے

نامۂ آں بندۂ حق دستگاہ　　لرزہ ہا انداخت در اندامِ شاہ

پیکرش سرمایۂ آلام گشت　　زرد مثلِ آفتابِ شام گشت

بہرِ عامل حلقۂ زنجیر جست　　از قلندر عفوِ ایں تقصیر جست

خسروِ شیریں زباں رنگیں بیاں　　نغمہ ہایش از ضمیرِ کن فکاں

فطرتش روشن مثالِ ماہتاب　　گشت از بہرِ سفارت انتخاب

چنگ را پیشِ قلندر چوں نواخت — از نوائے شیشۂ جانش گداخت
شوکتے کو پخته چوں کہسار بود — قیمتِ یک نغمۂ گفتار بود

نیشتر بر قلبِ درویشاں مزن
خویش را در آتشِ سوزاں مزن

حکایت دریں معنی کہ مسئلۂ نفی خودی از مخترعات اقوامِ مغلوبۂ بنی نوعِ انسان است کہ بایں طریق مخفی اخلاقِ اقوامِ غالبہ را ضعیف می سازند

آں شنیدستی کہ در عہدِ قدیم (۱) — گوسفنداں در علف زارے مقیم

(۱) علف زار: چراگاہ ۱۲

از وفورِ کاہ نسل افزا بُدند
فارغ از اندیشۂ اعدا بُدند

آخر از ناسازیِ تقدیرِ میش
گشت از تیرِ بلائے سینہ ریش

شیرہا از بیشہ سر بیروں زدند
بر علف زارِ بزاں شبخوں زدند

جذبۂ استیلا شعارِ قوت است
فتح رازِ آشکارِ قوت است

شیرِ نر کوسِ شہنشاہی نواخت
میش را از حریت محروم ساخت

بسکہ از شیراں نیاید جز شکار
سرخ شد از خونِ میش آں مرغزار

گوسفندے زیرکے فہمیدۂ
کہنہ سالے گرگِ باراں دیدۂ

تنگدل از روزگارِ قومِ خویش
از ستمہائے ہزبراں سینہ ریش

شکوہ ہا از گردشِ تقدیر کرد
کارِ خود را محکم از تدبیر کرد

بہرِ حفظِ خویش مردِ ناتواں
حیلہ ہا جوید ز عقلِ کارداں

در غلامی از پئے دفعِ ضرر
قوتِ تدبیر گردد تیز تر

پختہ چوں گردد جنونِ انتقام
فتنہ اندیشی کند عقلِ غلام

گفت با خود عقدۂ ما مشکل است　　قلزمِ غمہائے ما بے ساحل است

میش نتواند بزور از شیر رست　　سیم ساعدِ ما و او پولاد دست

نیست ممکن کز کمالِ وعظ و پند　　خوے گرگی آفریند گوسفند

شیرِ نر را میش کردن ممکن است　　غافلش از خویش کردن ممکن است

صاحبِ آوازۂ الہام گشت　　واعظِ شیرانِ خون آشام گشت

نعرہ زد اے قومِ کذّابٌ اَشِر (۱)　　بے خبر از یومِ نحسٍ مستمر

مایہ دار از قوتِ روحانیم　　بہرِ شیران مرسلِ یزدانیم

دیدۂ بے نور را نور آمدم　　صاحبِ دستور و مامور آمدم (۲)

توبہ از اعمالِ نا محمود کن　　اے زیاں اندیش فکرِ سود کن

ہر کہ باشد تند و زور آور شقی است　　زندگی مستحکم از نفیِ خودی است

روحِ نیکاں از علف یابد غذا　　تارک اللحم است مقبولِ خدا (۳)

---

(۱) کذابٌ اشر و نحسٍ مستمر قرآنی الفاظ ہیں۔ ۱۲ - (۲) دستور: شریعت ۱۲ (۳) تارک اللحم: گوشت کا تارک ۱۲

تیزیٔ دنداں ترا رسوا کند (۱) دیدۂ ادراک را اعمیٰ کند

جنت از بہرِ ضعیفان است و بس (۲) قوت از اسبابِ خسران است و بس

جستجوئے عظمت و سطوت شر است — تنگدستی از امارت خوشتر است

برقِ سوزاں در کمینِ دانہ نیست — دانہ گر خرمن شود فرزانہ نیست

ذرہ شو صحرا مشو گر عاقلی! — تا ز نورِ آفتابے برخوری

اے کہ می نازی بذبحِ گوسفند — ذبح کن خود را کہ باشی ارجمند

زندگی را می کند ناپایدار — جبر و قہر و انتقام و اقتدار

سبزہ پامال است و روید بار بار — خوابِ مرگ از دیدہ شوید بار بار

فاضل از خود شو اگر فرزانۂ — گر ز خود غافل نۂ دیوانۂ

چشم بند و گوش بند و لب بہ بند — تا رسد فکرِ تو بر چرخِ بلند

ایں علف زارِ جہاں ہیچ است ہیچ — تو بریں موہوم اے ناداں مپیچ

(۱) اعمیٰ: اندھا، نابینا ۱۲ (۲) خسران: گھاٹا، خسارہ ۱۲

خیلِ شیر از سختِ کوشی خستہ بود	دل بذوقِ تن پرستی بستہ بود
آمدش ایں پندِ خواب آور پسند	خورد از خامی فسونِ گوسفند
آنکہ کردے گوسفنداں را شکار	کرد دینِ گوسفندی اختیار
با پلنگاں سازگار آمد علف	گشت آخر گوہرِ شیری خزف
از علف آں تیزیٔ دنداں نماند	ہیبتِ چشمِ شرر افشاں نماند
دل بتدریج از میانِ سینہ رفت	جوہرِ آئینہ از آئینہ رفت
آں جنونِ کوششِ کامل نماند	آں تقاضائے عمل در دل نماند
اقتدار و عزم و استقلال رفت	اعتبار و عزت و اقبال رفت
پنجہ ہائے آہنیں بے زور شد	مردہ شد دلہا و تنہا گور شد
زورِ تن کاہید و خوفِ جاں فزود	خوفِ جاں سرمایۂ ہمت ربود
صد مرض پیدا شد از بے ہمتی	کوتہ دستی بیدلی دوں فطرتی
شیرِ بیدار از فسونِ میش خفت	(۱) انحطاطِ خویش را تہذیب گفت

(۱) انحطاط: روحانی اور جسمانی تنزل ۱۲ –

در معنی اینکه افلاطونِ یونانی که تصوف و ادبیاتِ اقوامِ اسلامیہ از افکارِ او اثرِ عظیم پذیرفتہ بر مسلکِ گوسفندی رفتہ است و از تخیلاتِ او احتراز واجب است

راهبِ دیرینہ افلاطون حکیم
از گروہِ گوسفندانِ قدیم

رخشِ او در ظلمتِ معقول گم (۱)
در کہستانِ وجود افگندہ سم

آنچناں افسونِ نامحسوس خورد
اعتبار از دست و چشم و گوش برد

گفت سرِّ زندگی در مردن است
شمع را صد جلوہ از افسردن است

بر تخیلہائے ما فرماں رواست
جامِ او خواب آور و گیتی رُباست

---

(۱) رخش: گھوڑا، ظلمتِ معقول: فلسفے کی تاریکی ۱۲۔

گوسفندے در لباسِ آدم است — حکمِ او بر جانِ صوفی محکم است

عقلِ خود را بر سرِ گردوں رساند — عالمِ اسباب را افسانہ خواند

کارِ او تحلیلِ اجزائے حیات — قطعِ شاخِ سروِ رعنائے حیات

فکرِ افلاطوں زیاں را سود گفت — حکمتِ او بود را نابود گفت

فطرتش خوابید و خوابے آفرید — چشمِ ہوشِ او سرابے آفرید

بسکہ از ذوقِ عمل محروم بود — جانِ او وارفتۂ معدوم بود

منکرِ ہنگامۂ موجود گشت — (۱) خالقِ اعیانِ نامشہود گشت

زندہ جاں را عالمِ امکاں خوش است — مُردہ دل را عالمِ اعیاں خوش است

آہوش بے بہرہ از لطفِ خرام — لذّتِ رفتار بر کبکش حرام

(۱) اس شعر میں افلاطون کے مشہور مسئلۂ اعیان کی طرف اشارہ ہے جس پر ارسطو نے نہایت عمدہ تنقید کی ہے افسوس ہے کہ اس مسئلے کی توضیح اس جگہ ناممکن ہے فارابی نے الجمع بین الرائیین میں ارسطو اور افلاطون کو ہم خیال ثابت کرنے کی کوشش کی ہے جو میرے نزدیک ناکام رہی ہے۔ ملا ہادی سبزواری نے جو حال کے ایرانی حکماء میں ہیں اپنی کتاب اسرار الحکم میں زیادہ تر افلاطون کا تتبع کیا ہے۔ عربی و فارسی جاننے والے ناظرین ان کتب کی طرف توجہ کریں انگریزی دانوں کو فلسفۂ مغرب کی کسی انگریزی تاریخ سے ان مسائل کی حقیقت مختصر طور پر معلوم ہو جائے گی ؀

شبنمش از طاقتِ رم بے نصیب طائرش را سینہ از دم بے نصیب

ذوقِ روئیدن ندارد دانہ اش از تپیدن بے خبر پروانہ اش

راہبِ ما چارہ غیر از رم نداشت طاقتِ غوغائے ایں عالم نداشت

دل بسوزِ شعلۂ افسردہ بست نقشِ آں دنیائے افیوں خوردہ بست

از نشیمن سوئے گردوں پر کشود باز سوئے آشیاں نامد فرود

در خمِ گردوں خیالِ او گم است من ندانم دُرد یا خشتِ خم است

قومہا از سُکرِ او مسموم گشت

خفت و از ذوقِ عمل محروم گشت

در حقیقتِ شعر و اصلاحِ ادبیاتِ اسلامیہ

گرم خون انسان ز داغِ آرزو — آتشِ این خاک از چراغِ آرزو

از تمنا مے بجام آمد حیات — گرم خیز و تیز گام آمد حیات

زندگی مضمونِ تسخیر است و بس — آرزو افسونِ تسخیر است و بس

زندگی صید افگن و دامِ آرزو — حسن را از عشق پیغامِ آرزو

از چہ رو خیزد تمنا دمبدم؟ — این نوائے زندگی را زیر و بم

ہر چہ باشد خوب و زیبا و جمیل — در بیابانِ طلب ما را دلیل

نقشِ او محکم نشیند در دلت — آرزو ہا آفریند در دلت

حسن خلاقِ بہارِ آرزوست — جلوہ اش پروردگارِ آرزوست

سینۂ شاعر تجلی زارِ حسن — خیزد از سینائے او انوارِ حسن

از نگاہش خوب گردد خوب تر — فطرت از افسونِ او محبوب تر

از دمش بلبل نوا آموخت است | غازه اش رخسارِ گل افروخت است
سوزِ او اندر دلِ پروانه ها | عشق را رنگین ازو افسانه ها
بحر و بر پوشیده در آب و گلش | صد جهانِ تازه مضمر در دلش
در دماغش نادمیده لاله ها | ناشنیده نغمه ها هم ناله ها
فکرِ او با ماه و انجم همنشین | زشت را نا آشنا خوب آفرین
خضر و در ظلماتِ او آبِ حیات | زنده تر از آبِ چشمش کائنات
ما گران سیریم و خام و ساده ایم | در رهِ منزل زپا افتاده ایم
عندلیبِ او نوا پرداخت است | حیلهٔ از بهرِ ما انداخت است
تا کشد ما را بفردوسِ حیات | حلقهٔ کامل شود قوسِ حیات
کاروانها از درایش گام زن | در پئے آوازِ نایش گام زن
چون نسیمش در ریاضِ ما وزد | نرمک اندر لاله و گل می خزد
از فریبِ او خود افزا زندگی | (۱) خود حساب و ناشکیبا زندگی

(۱) خود حساب: محاسبۂ نفس کرنے والا ۱۲

اہلِ عالم را صلا بر خوان کند
آتشِ خود را چو باد ارزان کند

وای قومی کز اجل گیرد برات (۱) شاعرش وابوسد از ذوقِ حیات
خوش نماید زشت را آئینہ اش در جگر صد نشتر از نوشینہ اش
بوسۂ او تازگی از گل برد ذوقِ پرواز از دلِ بلبل برد
سست اعصابِ تو از افیونِ او زندگانی قیمتِ مضمونِ او
می رباید ذوقِ رعنائی ز سرو جرۂ شاہین از دمِ سردش تذرو
ماہی و از سینہ تا سر آدم است (۲) چوں بناتِ آشیان اندر یم است
از نوا بر ناخدا افسون زند کشتیش در قعرِ دریا افگند
نغمہ ہایش از دلت دزدد ثبات مرگ را از سحرِ او دانی حیات

---

(۱) وابوسیدن: روگردانی کرنا - ۱۲ - (۲) بناتِ آشیانِ یم: سمندر کی تین پریاں جن کو عربی میں بنات البحر اور انگریزی میں سائرنز کہتے ہیں۔ ملاحوں کے توہمات کے رو سے اُن کا آدھا جسم مچھلی کا ہے اور آدھا انسان کا۔ اور جہاز ران اُنکی خوش آوازی سے بے راہ ہو کر غرق ہوتے ہیں - ۱۲

دایهٔ هستی ز جانِ تو برد (۱) لعلِ عنابی زکانِ تو برد

چون زیان پیرایه بندد سود را
می کند مذموم هر محمود را

در یمِ اندیشه اندازد ترا
از عمل بیگانه می سازد ترا

خسته ما از کلامش خسته تر
انجمن از دودِ جامش خسته تر

جوے برقے نیست در نیسانِ او
یک سرابِ رنگ و بو بستانِ او

حسنِ او را با صداقت کار نیست (۲)
در یمش جز گوهرِ تف دار نیست

خواب را خوشتر ز بیداری شمرد
آتشِ ما از نفسهایش فسرد

قلب مسموم از سرودِ بلبلش
خفته مارے زیرِ انبارِ گلش

از خُمِ مینا و جامش الحذر
از مئے آئینه فامش الحذر

اے ز پا افتادهٔ صهبائے او
صبحِ تو از مشرقِ مینائے او

---

(۱) دایه: خواهش آرزو ۱۲ — (۲) تف دار: عیب‌دار ۱۲

اے دلت از نغمہ ہایش سرد جوش — زہرِ قاتل خوردۂ از راہِ گوش

اے دلیلِ انحطاط اندازِ تو — از نوا افتادہ تارِ سازِ تو

آن چنان زار از تن آسانی شدی — در جہان ننگِ مسلمانی شدی

از رگِ گل می توان بستن ترا — از نسیمے می توان خستن ترا

عشق رسوا گشتہ از فریادِ تو — زشت رو تمثالش از بہزادِ تو

زرد از آزارِ تو رخسارِ او — سستیٔ تو بردہ سوز از نارِ او

خستہ جان از خستہ جانیہائے تو — ناتوان از ناتوانیہائے تو

گریۂ طفلانہ در پیمانہ اش — کلفتِ آہے متاعِ خانہ اش

سرخوش از دریوزۂ میخانہ ہا — جلوہ دزد از روزنِ کاشانہ ہا

ناخوشے افسردۂ آزردۂ — از لگد کوبِ نگہبان مردۂ

از غمان مانندِ نے کاہیدۂ — وز فلک صد شکوہ بر لب چیدۂ

لابہ و کین جوہرِ آئینہ اش — ناتوانی ہمدمِ دیرینہ اش

پست بخت و زیردست و دون نهاد ‏ ‏ ناسزا و نا امید و نامراد

شیونش از جانِ تو سرمایه برد ‏ ‏ لطفِ خواب از دیدهٔ همسایه برد

وای بر عشقی که نارِ او فسرد

در حرم زائید و در بتخانه مرد

ای میانِ کیسه‌ات نقدِ سخن ‏ ‏ بر عیارِ زندگی او را بزن

فکرِ روشن بین عمل را رهبر است ‏ ‏ چون درخشِ برق پیش از تندر است

فکرِ صالح در ادب می‌بایدت ‏ ‏ رجعتی سوی عرب می‌بایدت

دل بہ سلمائے عرب باید سپرد (۱) ‏ ‏ تا دمد صبحِ حجاز از شامِ کرد

از چمن زارِ عجم گل چیدهٔ ‏ ‏ نوبهارِ هند و ایران دیدهٔ

اندکی از گرمیٔ صحرا بخور ‏ ‏ بادهٔ دیرینه از خرما بخور

سر یکی اندر برِ گرمش بده ‏ ‏ تن دمی با صرصرِ گرمش بده

(۱) سلمیٰ ادبیاتِ عرب میں معشوقہ کا نام ہے دوسرے مصرع میں شیخ حسام الحق ضیاء الدین رحمۃ کے مقولہ تضمین کر دیا گیا۔ ہمت عربیا کی طرف اشارہ ہے ؞

مدتے غلطیدهٔ اندر حریر (۱) خو بہ کرباسِ درشتے هم بگیر

قرنها بر لاله پا کوبیدهٔ عارض از شبنم چو گل شوئیدهٔ

خویش را بر ریگِ سوزاں هم بزن غوطه اندر چشمهٔ زمزم بزن

مثلِ بلبل ذوقِ شیون تا کجا در چمن زاراں نشیمن تا کجا

اے هما از یمنِ دامت ارجمند آشیانے ساز بر کوهِ بلند

آشیانے برق و تندر در برے (۲) از کنامِ جرهٔ بازاں برترے

تا شوی در خوردِ پیکارِ حیات

جسم و جانت سوزد از نارِ حیات

---

(۱) ایک قسم کا سخت کپڑا ۱۲ ۔ (۲) کنام : باز کے رہنے کی جگہ ۔

در بیان این کہ تربیتِ خودی را سہ مراحل است مرحلۂ اوّل را اطاعت و مرحلۂ دوم را ضبطِ نفس و مرحلۂ سوم را نیابتِ الٰہی نامیدہ اند

مرحلۂ اوّل اطاعت

خدمت و محنت شعارِ اشتر است صبر و استقلال کارِ اشتر است
گام او در راہ کم غوغاستے (۱) کاروان را زورقِ صحراستے

---

(۱) زورق کشتی۔

نقشِ پایش قسمتِ ہر بیشۂ — کم خور و کم خواب و محنت پیشۂ

مست زیرِ بارِ محمل می رود — پاے کوباں سوے منزل می رود

سرخوش از کیفیتِ رفتارِ خویش — در سفر صابر تر از اسوارِ خویش

تو ہم از بارِ فرائض سر متاب (۱) — برخوری از عندہٗ حسن المآب

در اطاعت کوش اے غفلت شعار (۲) — می شود از جبر پیدا اختیار

ناکس از فرماں پذیری کس شود (۳) — آتش ار باشد ز طغیاں خس شود

ہر کہ تسخیرِ مہ و پرویں کند — خویش را زنجیریِ آئیں کند

باد را زنداں گلِ خوشبو کند — قید بُو را نافۂ آہو کند

می زند اختر سوے منزل قدم — پیشِ آئینے سرِ تسلیم خم

سبزہ بر دینِ نمو روئیدہ است — پائمال از ترکِ آں گردیدہ است

---

(۱) تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف ۱۲۔ (۲) اس شعر میں الٰہیات اسلامیہ کے مشہور مسئلہ جبر و اختیار کی طرف اشارہ ہے مقصود یہ ہے کہ اعلےٰ اور سچی حریت اطاعت یعنے پابندئ فرائض سے پیدا ہوتی ہے۔ ۱۲ (۳) طغیاں: سرکشی۔ حد سے گذر جانا ۱۲

لاله پیہم سوختن قانونِ او ‏ ‏ ‏ ‏ بر جہد اندر رگِ او خونِ او

قطرہا دریاست از آئینِ وصل ‏ ‏ ‏ ‏ ذرہ ہا صحراست از آئینِ وصل

باطنِ ہر شے ز آئینے قوی ‏ ‏ ‏ ‏ تو چرا غافل ز ایں ساماں روی

باز اے آزادِ دستورِ قدیم ‏ ‏ ‏ ‏ زینتِ پا کن ہماں زنجیرِ سیم

شکوہ سنجِ سختیٔ آئیں مشو

از حدودِ مصطفےٰ بیروں مرو

مرحلۂ دوم ضبطِ نفس

نفسِ تو مثلِ شتر خود پرور است ‏ ‏ ‏ ‏ خود پرست و خود سوار و خود سر است

مرد شو آور زمامِ او بکف ‏ ‏ ‏ ‏ تا شوی گوہر اگر باشی خزف

ہر کہ بر خود نیست فرمانش رواں ‏ ‏ ‏ ‏ می شود فرماں پذیر از دیگراں

طرحِ تعمیرِ تو از گل ریختند ‏ ‏ ‏ ‏ با محبت خوف را آمیختند

خوفِ دنیا خوفِ عقبیٰ خوفِ جاں | خوفِ آلامِ زمین و آسماں

حبِّ مال و دولت و حبِّ وطن | حبِّ خویش و اقربا و حبِّ زن

امتزاجِ ما و طیں تن پرور است | کشتۂ فحشا ہلاکِ منکر است

تا عصائے لا الٰہ داری بدست | ہر طلسمِ خوف را خواہی شکست

ہر کہ حق باشد چو جاں اندر تنش | خم نگردد پیشِ باطل گردنش

خوف را در سینۂ او راہ نیست | خاطرش مرعوبِ غیر اللہ نیست

ہر کہ در اقلیمِ لا آباد شد | فارغ از بندِ زن و اولاد شد

می کند از ماسوا قطعِ نظر (۱) | می نہد ساطور بر حلقِ پسر

با یکی مثلِ ہجومِ لشکر است | جاں بچشمِ او ز باد ارزاں تر است

لا الٰہ باشد صدف گوہر نماز | قلبِ مسلم را حجِ اصغر نماز

در کفِ مسلم مثالِ خنجر است (۲) | قاتلِ فحشا و بغی و منکر است

---

(۱) ساطور: چھری۔ حضرت ابراہیم علیہ الصلوٰۃ کی قربانی کی طرف اشارہ ہے۔ ۱۲

(۲) اِنَّ الصَّلٰوۃَ تَنْھٰی عَنِ الْفَحْشَاءِ الخ (آیۂ شریفہ)۔

روزه بر جوع و عطش (۱) شبخون زند | خیبرِ تن پروری را بشکند

مومناں را فطرت افروز است حج | ہجرت آموز و وطن سوز است حج

طاعتے سرمایۂ جمعیتے | ربطِ اوراقِ کتابِ ملتے

حُبِ دولت را فنا سازد زکوٰۃ | ہم مساوات آشنا سازد زکوٰۃ

دل ز حتّٰی تنفقوا (۲) محکم کند | زر فزاید الفتِ زر کم کند

ایں ہمہ اسبابِ استحکامِ تست | پختۂ محکم اگر اسلامِ تست

اہلِ قوت شو ز وردِ یا قوی
تا سوارِ اشترِ خاکی شوی

مرحلۂ سوم نیابتِ الٰہی

گر شتربانی جہانبانی کنی | زیبِ سر تاجِ سلیمانی کنی

---

(۱) جوع و عطش: بھوک اور پیاس۔ (۲) لن تنالوا البر حتّٰی تنفقوا (آیہ شریفہ)

تا جہاں باشد جہاں آرا شوی (۱) تاجدارِ ملکِ لایبلیٰ شوی

نائبِ حق در جہاں بودن خوش است بر عناصر حکمراں بودن خوش است

نائبِ حق ہمچو جانِ عالم است ہستیٔ او ظلِ اسمِ اعظم است

از رموزِ جزو و کل آگہ بود در جہاں قائم بامر اللہ بود

خیمہ چوں در وسعتِ عالم زند ایں بساطِ کہنہ را برہم زند

فطرتش معمور و می خواہد نمود عالمے دیگر بیارد در وجود

صد جہاں مثلِ جہانِ جزو و کل روید از کشتِ خیالِ او چو گل

پختہ سازد فطرتِ ہر خام را از حرم بیروں کند اصنام را

نغمہ زا تارِ دل از مضرابِ او بہرِ حق بیداریٔ او خوابِ او

شیب را آموزد آہنگِ شباب (۲) می دہد ہر چیز را رنگِ شباب

نوعِ انساں را بشیر و ہم نذیر ہم سپاہی ہم سپہگر ہم امیر

(۱) ملکِ لایبلیٰ یعنی وہ ملک جو زمانے کے دستبرد سے ہمیشہ محفوظ رہے ۱۲ - (۲) شیب - بڑھاپا ۱۲

مدعائے علم الاسماستے (۱) بہرِ سبحان الذی اسراستے

از عصا دستِ سفیدش محکم است (۲) قدرتِ کامل بعجزش توام است

چوں عناں گیرد بدست آں شہسوار تیز تر گردد سمندِ روزگار

خشک سازد ہیبتِ او نیل را (۳) می برد از مصر اسرائیل را

از قمِ او خیزد اندر گورتن مردہ جانہا چوں صنوبر در چمن

ذاتِ او توجیہِ ذاتِ عالم است از جلالِ او نجاتِ عالم است

ذرہ خورشید آشنا از سایہ اش قیمتِ ہستی گراں از مایہ اش

زندگی بخشد ز اعجازِ عمل می کند تجدیدِ اندازِ عمل

جلوہ ہا خیزد ز نقشِ پائے او صد کلیم آوارۂ سینائے او

زندگی را می کند تفسیرِ نو می دہد ایں خواب را تعبیرِ نو

ہستیِ مکنونِ او رازِ حیات نغمۂ نشنیدہ سازِ حیات

---

(۱) تلمیح ہے آیاتِ قرآنی کی طرف ۱۲ ۔ (۲) دستِ سفید، حضرت موسیٰؑ کا روشن ہاتھ ۱۲

(۳) اس شعر میں حضرت موسیٰؑ کے قصے کی طرف تلمیح ہے ۔ ۱۲

طبعِ مضموں بندِ فطرت خوں شود — تا دو بیتِ ذاتِ او موزوں شود

مشتِ خاکِ ما سرِ گردوں رسید — زیں غبار آں شہسوار آید پدید

خفتہ در خاکسترِ امروزِ ما — شعلۂ فردائے عالم سوزِ ما

غنچۂ ما گلستاں در دامن است — چشمِ ما از صبحِ فردا روشن است

اے سوارِ اشہبِ دوراں بیا (۱) — اے فروغِ دیدۂ امکاں بیا

رونقِ ہنگامۂ ایجاد شو — در سوادِ دیدہ ہا آباد شو

شورشِ اقوام را خاموش کن — نغمۂ خود را بہشتِ گوش کن

خیز و قانونِ اخوت ساز دہ — جامِ صہبائے محبت باز دہ

باز در عالم بیار ایامِ صلح — جنگجویاں را بدہ پیغامِ صلح

نوعِ انساں مزرع و تو حاصلی — کاروانِ زندگی را منزلی

ریخت از جورِ خزاں برگِ شجر — چوں بہاراں بر ریاضِ ما گذر

سجدہ ہائے طفلک و برنا و پیر — از جبینِ شرمسارِ ما بگیر

(۱) [illegible]

از وجودِ تو سر افرازیم ما
پس به سوزِ این جهان سوزیم ما

در شرحِ اسرارِ اسمای علیِ مرتضیٰ رضی اللہ عنہ

مسلمِ اول شہِ مرداں علی رض
عشق را سرمایۂ ایماں علی رض

از ولای دودمانش زنده‌ام
در جہاں مثلِ گہر تابنده‌ام

نرگسم وارفتهٔ نظاره‌ام
در خیابانش چو بو آواره‌ام

زمزم ار جوشد ز خاکِ من ازوست
مے اگر ریزد ز تاکِ من ازوست

خاکم و از مہرِ او آئینه‌ام
می‌تواں دیدن نوا در سینه‌ام

از رخِ او فالِ پیغمبر گرفت
ملتِ حق از شکوہش فر گرفت

قوتِ دینِ مبیں فرموده‌اش
کائنات آئیں پذیر از دوده‌اش

مرسلِ حق کرد نامش بوتراب | حق یداللہ خواند در اُم الکتاب
ہر کہ دانائے رموزِ زندگیست | سِرِّ اسمائے علیؓ داند کہ چیست
خاکِ تاریکے کہ نامِ او تن است | عقل از بیدادِ او در شیون است
فکرِ گردوں رس زمیں پیما ازو | چشم کور و گوش ناشنوا ازو
از ہوس تیغِ دو رو دارد بدست | رہرواں را دل بریں رہزن شکست
شیرِ حق ایں خاک را تسخیر کرد | ایں گلِ تاریک را اکسیر کرد
مرتضیٰ کز تیغِ او حق روشن است | بوتراب از فتحِ اقلیمِ تن است
مرد کشور گیر از کراری است | گوہرش را آبرو خودداری است
ہر کہ در آفاق گردد بوتراب (۱) | باز گرداند ز مغرب آفتاب
ہر کہ زیں بر مرکبِ تن تنگ بست | چوں نگیں بر خاتمِ دولت نشست
زیرِ پاش اینجا شکوہِ خیبر است | دستِ او آنجا قسیمِ کوثر است
از خود آگاہی یداللّٰہی کند | از یداللّٰہی شہنشاہی کند

(۱) [illegible]

ذاتِ او دروازۂ شہرِ علوم　　زیرِ فرمانش حجاز و چین و روم

حکمراں باید شدن بر خاکِ خویش　　تا مئے روشن خوری از تاکِ خویش

خاک گشتن مذہبِ پروانگی است　　(۱) خاک را اب شو کہ ایں مردانگی است

سنگ شو اے ہمچو گل نازک بدن　　تا شوی بنیادِ دیوارِ چمن

از گلِ خود آدمے تعمیر کن　　آدمے را عالمے تعمیر کن

گر بنا سازی نہ دیوار و درے　　خشت از خاکِ تو بندد دیگرے

اے ز جورِ چرخِ ناہنجار تنگ　　جامِ تو فریادی بیدادِ سنگ

نالہ و فریاد و ماتم تا کجا　　سینہ کوبیہائے پیہم تا کجا

در عمل پوشیدہ مضمونِ حیات　　لذّتِ تخلیق قانونِ حیات

خیز و خلّاقِ جہانِ تازہ شو　　شعلہ در بر کن خلیلِ آوازہ شو

با جہانِ نامساعد ساختن　　ہست در میداں سپر انداختن

(۱) حضرت علی مرتضیٰ رض کی کنیت (ابوتراب یعنے مٹی کا باپ) کی طرف تلمیح ہے ۔۱۲

مردِ خود دارے کہ باشد پختہ کار ‌ ‌ با مزاجِ او بسازد روزگار

گر نسازد با مزاجِ او جہاں ‌ ‌ می شود جنگ آزما با آسماں

بر کند بنیادِ موجودات را ‌ ‌ می دہد ترکیبِ نو ذرّات را

گردشِ ایّام را برہم زند ‌ ‌ چرخِ نیلی فام را برہم زند

می کند از قوّتِ خود آشکار ‌ ‌ روزگارِ نو کہ باشد سازگار

در جہاں نتواں اگر مردانہ زیست ‌ ‌ ہمچو مرداں جاں سپردن زندگیست

آزماید صاحبِ قلبِ سلیم ‌ ‌ زورِ خود را از مہمّاتِ عظیم

عشق با دشوار ورزیدن خوش است ‌ ‌ چوں خلیل از شعلہ گل چیدن خوش است

ممکناتِ قوّتِ مردانِ کار ‌ ‌ گردد از مشکل پسندی آشکار

حربۂ دوں ہمتاں کین است و بس ‌ ‌ زندگی را این یک آئین است و بس

زندگانی قوّتِ پیدا استے ‌ ق ‌ اصلِ او از ذوقِ استیلا استے

عفوِ بیجا سردیِ خونِ حیات ‌ ‌ سکتۂ در بیتِ موزونِ حیات

هر که در قعرِ مذلت مانده است — ناتوانی را قناعت خوانده است

ناتوانی زندگی را رهزن است — بطنش از خوف و دروغ آبستن است

از مکارم اندرونِ او تهی است — شیرش از بهرِ ذمائم فربهی است

هوشیار اے صاحبِ عقلِ سلیم — در کمینها می نشیند این غنیم

گر خردمندی فریبِ او مخور — (۱) مثلِ حربا هر زمان رنگش دگر

شکلِ او اہلِ نظر نشناختند — پرده ها بر روئے او انداختند

گاه او را رحم و نرمی پرده دار — گاه می پوشد ردائے انکسار

گاه او مستور در مجبوری است — گاه پنهان در تهِ معذوری است

چهره در شکلِ تن آسانی نمود — دل ز دستِ صاحبِ قوت ربود

با توانائی صداقت توام است — گر خود آگاهی همین جامِ جم است

زندگی کشت است و حاصل قوت است — شرحِ رمزِ حق و باطل قوت است

---

(۱) حربا: ایک قسم کا جانور جو ہر گھڑی اپنا رنگ بدلتا رہتا ہے ۱۲۔

مدّعی گر مایہ دار از قوت است　　دعویٰ او بے نیاز از حجت است

باطل از قوت پذیرد شانِ حق　　خویش را حق داند از بطلانِ حق

از کُنِ او زهر کوثر می شود　　خیر را گوید شرے شر می شود

اے ز آدابِ امانت بے خبر!　　از دو عالم خویش را بہتر شمر!

از رموزِ زندگی آگاہ شو　　ظالم و جاہل ز غیر اللہ شو

چشم و گوش و لب کشا اے ہوشمند

گر نہ بینی راہِ حق بر من بخند

حکایتِ نوجوانے از مرو کہ پیشِ حضرت سیدِ مخدوم علی ہجویری رحمۃ اللہ علیہ آمدہ از ستمِ اعدا فریاد کرد

سیدِ ہجویر مخدومِ اُمم (۱)　　مرقدِ او پیرِ سنجر را حرم

(۱) پیرِ سنجر۔ خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ جو حضرت ہجویری رح کے مزار پر تشریف لائے تھے ۱۲

بندہاے کوہسار آساں گسیخت — در زمینِ ہند تخمِ سجدہ ریخت

عہدِ فاروق از جمالش تازہ شد — حق ز حرفِ او بلند آوازہ شد

پاسبانِ عزتِ اُمُّ الکتاب — از نگاہش خانۂ باطل خراب

خاکِ پنجاب از دمِ او زندہ گشت — صبحِ ما از مہرِ او تابندہ گشت

عاشق و ہم قاصدِ طیّارِ عشق — از جبینش آشکارا اسرارِ عشق

داستانے از کمالش سر کنم — گلشنے در غنچۂ مضمر کنم

نوجوانے قامتش بالا چو سرو — واردِ لاہور شد از شہرِ مرو

رفت پیشِ سیّدِ والا جناب — تا رباید ظلمتش را آفتاب

گفت محصورِ صفِ اعدا ستم — در میانِ سنگہا مینا ستم

با من آموز اے شہِ گردوں مکاں — زندگی کردن میانِ دشمناں

پیرِ دانائے کہ در ذاتش جمال — بستہ پیمانِ محبت با جلال

گفت اے نامحرم از رازِ حیات — غافل از انجام و آغازِ حیات

فارغ از اندیشهٔ اغیار شو — قوت خوابیدهٔ بیدار شو

سنگ چون بر خود گمان شیشه کرد — شیشه گردید و شکستن پیشه کرد

ناتوان خود را اگر رهرو شمرد — نقد جان خویش با رهزن سپرد

تا کجا خود را شماری ماء و طین (۱) — از گل خود شعلهٔ طور آفرین

با عزیزان سرگران بودن چرا — شکوه سنج دشمنان بودن چرا

راست میگویم عدو هم یار تست — هستی او رونق بازار تست

هر که دانائے مقامات خودی است — فضل حق داند اگر دشمن قوی است

کشت انسان را عدو باشد سحاب — ممکناتش را بر انگیزد ز خواب

سنگ ره آب است اگر همت قوی است — سیل را پست و بلند جاده چیست

سنگ ره گردد فسان تیغ عزم — قطع منزل امتحان تیغ عزم

مثل حیوان خوردن آسودن چه سود — گر بخود محکم نهٔ بودن چه سود

خویش را چون از خودی محکم کنی — تو اگر خواهی جهان برهم کنی

(۱) ماء و طین — پانی اور مٹی ۱۲

گر فنا خواہی ز خود آزاد شو — گر بقا خواہی بخود آباد شو

چیست مُردن از خودی غافل شدن — تو چہ پنداری فراقِ جان و تن؟

در خودی کن صورتِ یوسف مقام — از اسیری تا شہنشاہی خرام

از خودی اندیش و مردِ کار شو — مردِ حق شو حاملِ اسرار شو

شرحِ راز از داستانہا می کنم — غنچہ از زورِ نفس وا می کنم

"خوشتر آں باشد کہ سرِّ دلبراں
گفتہ آید در حدیثِ دیگراں"

حکایتِ طائرے کہ از تشنگی بیتاب بود

طائرے از تشنگی بیتاب بود — در تنِ او دم مثالِ موجِ دود

ریزۂ الماس در گلزار دید — تشنگی نظارۂ آب آفرید

از فریبِ ریزۂ خورشید تاب
مرغِ نادان سنگ را پنداشت آب

مایہ اندوزِ نم از گوہر نشد
زد بہ منقار و کامش تر نشد

گفت الماس اے گرفتارِ ہوس
تیز بر من کردہ منقارِ ہوس

قطرۂ آبے نیم ساقی نیم
من برائے دیگراں باقی نیم

قصدِ آزارم کنی دیوانۂ
از حیاتِ خودنما بیگانۂ

آبِ من منقارِ مرغاں بشکند
آدمی را گوہرِ جاں بشکند

طائر از الماس کامِ دل نیافت
روئے خویش از ریزۂ تابندہ تافت

حسرت اندر سینہ اش آباد گشت
در گلوئے او نوا فریاد گشت

قطرۂ شبنم سرِ شاخِ گلے
تافت مثلِ اشکِ چشمِ بلبلے

تابِ او محوِ سپاسِ آفتاب
لرزہ بر تن از ہراسِ آفتاب

کوکبِ رم خوئے گردوں زادۂ
یکدم از ذوقِ نمود استادۂ

صد فریب از غنچہ و گل خوردۂ
بہرۂ از زندگی نابردۂ

مثلِ اشکِ عاشقِ دلدادهٔ   زیبِ مژگانے چکید آمادهٔ

مرغ مضطر زیرِ شاخِ گل رسید   در دهانش قطرهٔ شبنم چکید

اے کہ می خواہی ز دشمن جاں بری   از تو پرسم قطرۂ یا گوہری؟

چوں ز سوزِ تشنگی طائر گداخت   از حیاتِ دیگرے سرمایہ ساخت

قطرہ سخت اندام و گوہر خو نبود   ریزهٔ الماس بود و او نبود

غافل از حفظِ خودی یک دم مشو   ریزهٔ الماس شو شبنم مشو

پختہ فطرت صورتِ کہسار باش   حاملِ صد ابرِ دریا بار باش

خویش را دریاب از ایجابِ خویش   سیم شو از بستنِ سیمابِ خویش

نغمہ پیدا کن از تارِ خودی

آشکارا سازِ اسرارِ خودی

حکایتِ الماس و زغال

از حقیقت باز بکشایم درے — با تو میگویم حدیثِ دیگرے

گفت با الماس در معدن زغال — اے امینِ جلوہ ہاے لازوال

ہمدمیم و ہست و بودِ ما یکیست — در جہاں اصلِ وجودِ ما یکیست

من بکان میرم ز دردِ ناکسی — تو سرِ تاجِ شہنشاہاں رسی

قدرِ من از بدگلی کمتر ز خاک — از جمالِ تو دلِ آئینہ چاک

روشن از تاریکیِ من مجمر است — پس کمالِ جوہرم خاکستر است

پشتِ پا ہر کس مرا بر سر زند — بر متاعِ ہستیم اخگر زند

بر سر و سامانِ من باید گریست — برگ و سازِ ہستیم دانی کہ چیست؟

موجۂ دودے بہم پیوستۂ — مایہ دارِ یک شرارِ جستۂ

مثلِ انجم روے تو ہم خوے تو — جلوہ ہا خیزد ز ہر پہلوے تو

گاه نورِ دیدهٔ قیصر شوی ‏ گاه زیبِ دستهٔ خنجر شوی

گفت الماس اے رفیقِ نکته بین! ‏ تیره خاک از پختگی گردد نگیں

تا به پیرامونِ خود در جنگ شد ‏ پخته از پیکار مثلِ سنگ شد

پیکرم از پختگی ذوالنور شد ‏ سینه ام از جلوه ها معمور شد

خوار گشتی از وجودِ خامِ خویش ‏ سوختی از نرمیِ اندامِ خویش

فارغ از خوف و غم و وسواس باش ‏ پخته مثلِ سنگ شو الماس باش

می شود از وے دو عالم مستنیر ‏ هر که باشد سخت کوش و سخت گیر

مشتِ خاکے اصلِ سنگِ اسود است ‏ کو سر از جیبِ حرم بیرون زده است

رتبه اش از طور بالاتر شده است ‏ بوسه گاهِ اسود و احمر شده است

در صلابت آبروے زندگی است

ناتوانی ناکسی ناپختگی است

حکایت شیخ و برہمن و مکالمۂ گنگا و ہمالہ

در معنی این کہ تسلسل حیاتِ ملّیہ از محکم گرفتن روایاتِ مخصوصۂ ملّیہ می باشد

در بنارس برہمنے محترم (۱) ‏ سر فرو اندر یمِ بود و عدم

بہرۂ وافر ز حکمت داشتے ‏ با خدا جویاں ارادت داشتے

ذہنِ او گیرائے ندرت کوش بود ‏ با ثریا عقلِ او ہمدوش بود

آشیانش صورتِ عنقا بلند ‏ مہر و مہ بر شعلۂ فکرش سپند

مدتے مینائے او در خوں نشست ‏ ساقیِ حکمت بجامش مے نہ بست

در ریاضِ علم و دانش دام چید ‏ چشمِ دانش طائرِ معنی ندید

(۱) [illegible]

ناخنِ فکرش بخون آلوده ماند / عقدۂ بود و عدم نگشوده ماند

آه بر لب شاہدِ حرمانِ او / چہرہ غمّازِ دلِ حیرانِ او

رفت روزی نزدِ شیخِ کاملے / آنکہ اندر سینہ پرورده دلے

گوش بر گفتارِ آں فرزانہ داد / بر لبِ خود مُہرِ خاموشی نہاد

گفت شیخ اے طائفِ چرخِ بلند / اندکے عہدِ وفا با خاک بند

تا شدی آوارۂ صحرا و دشت / فکرِ بیباکِ تو از گردوں گذشت

با زمیں در ساز اے گردوں نورد / در تلاشِ گوہرِ انجم مگرد

من نگویم از بتاں بیزار شو / کافری شائستۂ زنّار شو

اے امانت دارِ تہذیبِ کہن / پشت پا بر مسلکِ آبا مزن

گر ز جمعیّت حیاتِ ملت است / کفر ہم سرمایۂ جمعیت است

تو کہ ہم در کافری کامل نۂ / در خورِ طوفِ حریمِ دل نۂ

ماندہ ایم از جادۂ تسلیم دور / تو ز آذر من ز ابراہیمؑ دور

قیسِ ما سودائی محمل نشد　　　در جنونِ عاشقی کامل نشد

مرد چوں شمعِ خودی اندر وجود
از خیالِ آسماں پیما چہ سود

آب زد در دامنِ کہسار چنگ　　　گفت بطنزے با ہمالہ رودِ گنگ
اے ز صبحِ آفرینش یخ بدوش　　　پیکرت از رودہا زنّار پوش
حق ترا با آسماں ہمراز ساخت　　　پایت محرومِ خرامِ ناز ساخت
طاقتِ رفتار از پایت ربود　　　ایں وقار و رفعت و تمکیں چہ سود
زندگانی از خرامِ پیہم است　　　برگ و سازِ ہستیٔ موج از رم است
کوہ چوں ایں طعنہ از دریا شنید　　　ہمچو بحرِ آتش از کیں بر دمید
گفت اے پہنائے تو آئینہ ام　　　چوں تو صد دریا درونِ سینہ ام
ایں خرامِ ناز سامانِ فناست　　　ہر کہ از خود رفت شایانِ فناست
از مقامِ خود نداری آگہی　　　بر زیانِ خویش نازی ابلہی!

اے ز بطنِ چرخِ گرداں زادۂ (۱) از تو بہتر ساحلِ افتادۂ

ہستیٔ خود نذرِ قلزم ساختی پیشِ رہزن نقدِ جاں انداختی

ہمچو گل در گلستاں خوددار شو (۲) بہرِ نشرِ بو پئے گلچیں مرو

زندگی بر جائے خود بالیدن است از خیابانِ خودی گل چیدن است

قرنہا بگذشت و من پا در گلم تو گماں داری کہ دور از منزلم

ہستیم بالید و تا گردوں رسید زیرِ دامانم ثریا آرمید

ہستیٔ تو بے نشاں در قلزم است (۳) ذروۂ من سجدہ گاہِ انجم است

چشمِ من بینائے اسرارِ فلک آشنا گوشم ز پروازِ ملک

تا ز سوزِ سعیِ پیہم سوختم لعل و الماس و گہر اندوختم

در درونم سنگ و اندر سنگ نار (۴) آب را بر نارِ من نبود گذار

قطرۂ؟ خود را بپائے خود مریز در تلاطم کوش و با قلزم ستیز

آبِ گوہر خواہ و گوہر ریزہ شو بہرِ گوشِ شاہدے آویزہ شو

(۱) ہنود کا عقیدہ ہے کہ رودِ گنگا کا سرچشمہ آسمان پہ ہے ۱۲

یا خود افزا شو سبک رفتار شو ‏ ‏ ‏ ابر برق انداز و دریا بار شو
از تو قلزم گدیۂ طوفاں کند ‏ ‏ ‏ شکوہ ہا از تنگیٔ داماں کند
کمتر از موجے شمارد خویش را
پیش پائے تو گذارد خویش را

در بیان ایں کہ مقصد حیات مسلم اعلائے کلمۃ اللہ است و جہاد اگر محرک او جوع الارض[1] باشد در مذہب اسلام حرام است

قلب را از صبغۃ اللہ رنگ دہ (۲) ‏ ‏ ‏ عشق را ناموس و نام و ننگ دہ

(۱) جوع الارض بمعنی تسخیر ممالک ۱۲ (۲) صبغۃ اللہ تلمیح ہے آیۂ شریفہ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰہِ صِبْغَۃً کی طرف ۱۲

طبعِ مسلم از محبت قاہر است (۱) مسلم ار عاشق نباشد کافر است

تابعِ حق دیدنش نادیدنش خوردنش نوشیدنش خوابیدنش

در رضایش مرضیِ حق گم شود "این سخن کے باور مردم شود"

خیمہ در میدانِ الا اللہ زدست در جہاں شاہد علی الناس آمدست

شاہدِ حالش نبیِ انس و جاں شاہدے صادق ترینِ شاہداں

قال را بگذار و بابِ حال زن نورِ حق بر ظلمتِ اعمال زن

در قبائے خسروی درویش زی دیدہ بیدار و خدا اندیش زی

قربِ حق از ہر عمل مقصود دار تا ز تو گردد جلالش آشکار

صلح شر گردد چو مقصود است غیر گر خدا باشد غرض جنگ است خیر

گر نہ گردد حق ز تیغِ ما بلند جنگ باشد قوم را نا ارجمند

حضرتِ شیخ میانمیرؒ ولی ہر خفی از نورِ جانِ او جلی

بر طریقِ مصطفےٰ محکم پئے نغمۂ عشق و محبت را نئے

تربتش ایمانِ خاکِ شہرِ ما — مشعلِ نورِ ھدایت بہرِ ما

بر درِ او جبہ فرسا آسماں — از مریدانش شہِ ہندوستاں

شاہ تخمِ حرص در دل کاشتے — قصدِ تسخیرِ ممالک داشتے

از ہوس آتش بجاں افروختے — تیغ را ھَلْ مِنْ مزید آموختے

در دکن ہنگامہ ہا بسیار بود — لشکرش در عرصۂ پیکار بود

رفت پیشِ شیخِ گردوں پایۂ — تا بگیرد از دعا سرمایۂ

مسلم از دنیا سوے حق رم کند — از دعا تدبیر را محکم کند

شیخ از گفتارِ شہ خاموش ماند — بزمِ درویشاں سراپا گوش ماند

تا مریدے سکۂ سیمیں بدست — لب کشود و مُہرِ خاموشی شکست

گفت ایں نذرِ حقیر از من پذیر — اے ز حق آوارگاں را دستگیر

غوطہ ہا زد در خوئے محنت تنم (۱) — تا گرہ زد درہمے را دامنم

(۱) خوے (تلفظ خَے) پسینہ ۱۲

گفت شیخ این رزقِ سلطانِ ماست | آنکه در پیراہنِ شاہی گداست

حکمرانِ مہر و ماہ و انجم است | شاہِ ما مفلس ترین مردم است

دیدہ بر خوانِ اجانب دوخت است | آتشِ جوعش جہانے سوخت است

قحط و طاعون تابعِ شمشیرِ او | عالمے ویرانہ از تعمیرِ او

خلق در فریاد از نادارئیش | از تہیدستی ضعیف آزاریش

سطوتش اہلِ جہاں را دشمن است | نوعِ انساں کاروان او رہزن است

از خیالِ خود فریبِ فکرِ خام | می کند تاراج را تسخیر نام

عسکرِ شاہی و افواجِ غنیم | ہر دو از شمشیرِ جوعِ او دو نیم

آتشِ جانِ گدا جوعِ گداست | جوعِ سلطاں ملک و ملت را فناست

ہر کہ خنجر بہرِ غیر اللہ کشید
تیغِ او در سینۂ او آرمید

(۱) جوع۔ بھوک ۱۲

اندرزِ میر نجات نقشبند المعروف بہ بابائے صحرائی

کہ برائے مسلمانانِ ہندوستان رقم فرمودہ است

اے کہ مثلِ گُل ز گِل بالیدۂ	تو ہم از بطنِ خودی زائیدۂ
از خودی مگذر بقا انجام باش	قطرۂ می باش و بحر آشام باش
تو کہ از نورِ خودی تابندۂ	گر خودی محکم کنی پایندۂ
سود در جیبِ ہمیں سوداستے	خواجگی از حفظِ ایں کالاستے
ہستی و از نیستی ترسیدۂ	اے سرت گردم غلط فہمیدۂ
چوں خبر دارم ز سازِ زندگی	با تو گویم چیست رازِ زندگی
غوطہ در خود صورتِ گوہر زدن	پس ز خلوت گاہِ خود سر بر زدن

(۱) اندرز: نصیحت ۱۲

زیرِ خاکستر شرار اندوختن | شعله گردیدن نظرها سوختن

خانه سوزِ محنتِ چل ساله شو | طوفِ خود کن شعلهٔ جوّاله شو

زندگی از طوفِ دیگر رستن است | خویش را بیت الحرم دانستن است

پر زن و از جذبِ خاک آزاد باش | همچو طائر ایمن از افتاد باش

تو اگر طائر نه‌ ای اے هوشمند | بر سرِ غار آشیانِ خود مبند

اے که باشی در پئے کسبِ علوم | با تو میگویم پیامِ پیرِ روم

علم را بر تن زنی مارے بود | علم را بر دل زنی یارے بود

آگهی از قصّهٔ آخوندِ روم | آنکه داد اندر حلب (۱) درسِ علوم

پائے در زنجیرِ توجیهاتِ عقل | کشتیش طوفانیِ ظلماتِ عقل

موسیٔ بیگانهٔ سینائے عشق | بیخبر از عشق و از سودائے عشق

از تشکک گفت و از اشراق گفت (۲) | وز حکم صد گوهرِ تابنده سفت

(۱) ملکِ شام میں ایک مشہور شہر کا نام ۱۲

(۲) تشکک و اشراق۔ قدیم فلسفهٔ یونان کے دو اسکول ہیں۔ مؤخر الذکر افلاطون کے فلسفے کا نتیجہ ہے۔ مسلمانوں میں اس کے جامع اور مرتب شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول تھے جنکو سلطان صلاح الدین رح نے علمائے وقت کے فتوے سے قتل کرا دیا تھا ۱۲

عقدہائے قولِ مشّائیں کشود (۱) نورِ فکرش ہر خفی را وانمود
گرد و پیشش بود انبارِ کتب برلبِ او شرحِ اسرارِ کتب
پیرِ تبریزی ز ارشادِ کمال (۲) جُست راہِ مکتبِ مُلّا جلال
گفت این غوغا و قیل و قال چیست این قیاس و وہم و استدلال چیست
مولوی فرمود ناداں لب بہ بند بر مقالاتِ خردمنداں مخند
پائے خویش از مکتبم بیروں گذار قیل و قال است این ترا با وے چہ کار
قالِ ما از فہمِ تو بالاتر است شیشۂ ادراک را روشنگر است
سوزِ شمس از گفتۂ مُلّا فزود آتشے از جانِ تبریزی کشود
بر زمیں برقِ نگاہِ او فتاد خاک از سوزِ دمِ او شعلہ زاد
آتشِ دل خرمنِ ادراک سوخت دفترِ آں فلسفی را پاک سوخت
مولوی بیگانہ از اعجازِ عشق ناشناسِ نغمہائے سازِ عشق

(۱) مشّائین: حکما کا وہ گروہ جو ارسطو کا متبع ہے ۱۲
(۲) کمال: حضرت شیخ کمال الدین جُنیدی رحمۃ اللہ علیہ ۱۲

گفت این آتش چسان افروختی ‏ ‏ ‏ دفترِ اربابِ حکمت سوختی

گفت شیخ اے مسلمِ زنّاردار ‏ ‏ ‏ ذوق وحال است این ترا با وے چہ کار

حالِ ما از فکرِ تو بالاتر است ‏ ‏ ‏ شعلۂ ما کیمیائے احمر است

ساختی از برفِ حکمت ساز و برگ ‏ ‏ ‏ (۱) از سحابِ فکرِ تو بارد تگرگ

آتشے افروز از خاشاکِ خویش ‏ ‏ ‏ شعلہ تعمیر کن از خاکِ خویش

علمِ مسلم کامل از سوزِ دل است ‏ ‏ ‏ معنیٔ اسلام ترکِ آفل است

چوں ز بندِ آفل ابراہیم رست
در میانِ شعلہ ہا نیکو نشست

علمِ حق را در قفا انداختی (۳) ‏ ‏ ‏ بہر نانے نقدِ دیں در باختی

گرم رو در جستجوے سرمۂ ‏ ‏ ‏ واقف از چشمِ سیاہِ خود نۂ

---

(۱) تگرگ : اولہ

(۲) آفل : غروب ہونے والا - زوال پذیر - تلمیح آیۃ شریفہ

(۳) درقفا انداختن : بے پروائی کرنا ۱۲

آبِ حیواں از دمِ خنجر طلب ‌‌ ‌ از دہانِ اژدہا کوثر طلب

ق

سنگِ اسود از درِ بتخانہ خواہ ‌‌ ‌ نافۂ مشک از سگِ دیوانہ خواہ

سوزِ عشق از دانشِ حاضر مجوے ‌‌ ‌ کیفِ حق از جامِ ایں کافر مجوے

مدتے محوِ تگ و دو بودہ ام ‌‌ ‌ رازدانِ دانشِ نو بودہ ام

باغباناں امتحانم کردہ اند ‌‌ ‌ محرمِ ایں گلستانم کردہ اند

گلستانے لالہ زارِ عبرتے ‌‌ ‌ چوں گلِ کاغذ سرابِ نکہتے

تا ز بندِ ایں گلستاں رستہ ام ‌‌ ‌ آشیاں بر شاخِ طوبیٰ بستہ ام

دانشِ حاضر حجابِ اکبر است (۱) ‌‌ ‌ بت پرست و بت فروش و بتگر است

پا بزندانِ مظاہر بستۂ ‌‌ ‌ از حدودِ حس برون ناجستۂ

در صراطِ زندگی از پا فتاد ‌‌ ‌ بر گلوے خویشتن خنجر نہاد

آتشے دارد مثالِ لالہ سرد ‌‌ ‌ شعلۂ دارد مثالِ ژالہ سرد

فطرتش از سوزِ عشق آزاد ماند ‌‌ ‌ در جہانِ جستجو ناشاد ماند

(۱) یعنی علم حاضر یا موجودہ زمانہ کے علوم و فنون ۱۲

عشق افلاطونِ علت ہائے عقل — بہ شود از نشترش سودائے عقل

جملہ عالم ساجد و مسجود عشق — سومناتِ عقل را محمود عشق

این مے دیرینہ در میناش نیست

شورِ یارب قسمتِ شبہاش نیست

قیمتِ شمشادِ خود نشناختی — سروِ دیگر را بلند انداختی

مثلِ نے خود را از خود کردی تہی — بر نوائے دیگراں دل می نہی

اے گدائے ریزہ از خوانِ غیر — جنسِ خود می جوئی از دکانِ غیر

بزمِ مسلم از چراغِ غیر سوخت — مسجدِ او از شرارِ دیر سوخت

از سوادِ کعبہ چوں آہو رمید — ناوکِ صیاد پہلویش درید

شد پریشاں برگِ گل چوں بوئے خویش — اے ز خود رم کردہ باز آ سوئے خویش

اے امینِ حکمتِ ام الکتاب — وحدتِ گم گشتۂ خود باز یاب

ما کہ دربانِ حصارِ ملتیم — کافر از ترکِ شعارِ ملتیم

ساقیِ دیرینہ را ساغر شکست / بزمِ رندانِ حجازی برشکست

کعبہ آباد است از اصنامِ ما / خندہ زن کفر است بر اسلامِ ما

شیخ در عشقِ بتاں اسلام باخت / رشتۂ تسبیح از زنار ساخت

پیرہا پیر از بیاضِ مو شدند (۱) / سخرہ بہرِ کودکانِ کو شدند

دل ز نقشِ لا الٰہ بیگانۂ / از صنم ہائے ہوس بتخانۂ

می شود ہر مو درازے خرقہ پوش / آہ ازیں سوداگرانِ دیں فروش

با مریداں روز و شب اندر سفر / از ضرورت ہائے ملت بیخبر

دیدہ ہا بے نور مثلِ نرگس اند / سینہ ہا از دولتِ دل مفلس اند

واعظاں ہم صوفیاں منصب پرست / اعتبارِ ملتِ بیضا شکست

واعظِ ما چشم بر بتخانہ دوخت / مفتیِ دینِ مبیں فتوے فروخت

چیست یاراں بعد ازیں تدبیرِ ما

رخ سوئے میخانہ دارد پیرِ ما

الوقت سیف

سبز بادا خاکِ پاکِ شافعیؒ — عالمے سرخوش ز تاکِ شافعیؒ

فکرِ او کوکب ز گردوں چیدہ است (۱) — سیفِ برّاں وقت را نامیدہ است

من چہ گویم سرّ ایں شمشیر چیست — آبِ او سرمایہ دار از زندگیست

صاحبش بالاتر از امید و بیم — دستِ او بیضا تر از دستِ کلیم

سنگ از یک ضربتِ او تر شود — بحر از محرومیِ نم بر شود

در کفِ موسیٰ ہمیں شمشیر بود — کارِ او بالاتر از تدبیر بود

سینۂ دریائے احمر چاک کرد — قلزمے را خشک مثلِ خاک کرد

پنجۂ حیدرؓ کہ خیبر گیر بود — قوّتِ او از ہمیں شمشیر بود

گردشِ گردونِ گرداں دیدنی است — انقلابِ روز و شب فہمیدنی است

(۱) الوقت سیف مقولہ ہے حضرت امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ کا ۱۲

اے اسیرِ دوش و فردا در نگر — در دلِ خود عالمِ دیگر نگر

در گلِ خود تخمِ ظلمت کاشتی — وقت را مثلِ خطے پنداشتی

باز با پیمانۂ لیل و نہار — فکرِ تو پیمود طولِ روزگار

ساختی ایں رشتہ را زنّارِ دوش — گشتۂ مثلِ بتاں باطل فروش

کیمیا بودی و مشتِ گل شدی — سرِّ حق زائیدی و باطل شوی

مسلمی؟ آزادِ ایں زنّار باش — شمعِ بزمِ ملّتِ احرار باش

تو کہ از اصلِ زماں آگہ نۂ — از حیاتِ جاوداں آگہ نۂ

تا کجا در روز و شب باشی اسیر (۱) — رمزِ وقت از لِی مَعَ اللہ یاد گیر

ایں و آں پیداست از رفتارِ وقت — زندگی سرّیست از اسرارِ وقت

اصلِ وقت از گردشِ خورشید نیست — وقت جاوید است و خور جاوید نیست

عیش و غم عاشور و ہم عید است وقت — سرِّ تابِ ماہ و خورشید است وقت

---

(۱) لِی مَعَ اللہ وقت۔ حدیث مشہور ۱۲

وقت را مثلِ مکاں گسترده‌ئی　　امتیازِ دوش و فردا کرده‌ئی

اے چو بُو رم کرده از بستانِ خویش　　ساختی از دستِ خود زندانِ خویش

وقتِ ما کو اوّل و آخر ندید　　از خیابانِ ضمیرِ ما دمید

زنده از عرفانِ اصلش زنده‌تر　　هستیِ او از سحر تابنده‌تر

زندگی از دهر و دهر از زندگی است

لَاتَسُبُّوا الدَّهر[1] فرمانِ نبیؐ است

نکته‌ئی می‌گویمت روشن چو دُر　　تا شناسی امتیازِ عبد و حُر

عبد گردد یاوه در لیل و نهار　　در دلِ حُر یاوه گردد روزگار

عبد از ایّام می‌بافد کفن　　روز و شب را می‌تند بر خویشتن

مردِ حُر خود را ز گِل بر می‌کند　　خویش را بر روزگاراں می‌تند

عبد چوں طائر بدامِ صبح و شام　　لذّتِ پرواز بر جانش حرام

(۱) لَاتَسُبُّوا الدَّهر: زمانے کو بُرا بھلا مت کہو۔

سینهٔ آزادهٔ چابک نفس طائرِ ایام را گردد قفس

عبد را تحصیلِ حاصل فطرت است وارداتِ جانِ او بے ندرت است

از گران خیزی مقامِ او همان ناله هاے صبح و شامِ او همان

دمبدم نو آفرینی کارِ حُر نغمه پیهم تازه ریزد تارِ حُر

فطرتش زحمت کشِ تکرار نیست جادهٔ او حلقهٔ پرکار نیست

عبد را ایام زنجیر است و بس بر لبِ او حرفِ تقدیر است و بس

همتِ حُر با قضا گردد مشیر حادثات از دستِ او صورت پذیر

رفته و آینده در موجودِ او دیرها آسوده اندر زودِ او

آمد از صوت و صدا پاک این سخن در نمی آید به ادراک این سخن

گفتم و حرفم ز معنی شرمسار شکوهٔ معنی که با حرفم چه کار

زنده معنی چون به حرف آمد بمرد از نفس هاے تو نارِ او فسرد

نکتهٔ غیب و حضور اندر دل است رمزِ ایام و مرور اندر دل است

نغمهٔ خاموش دارد سازِ وقت
غوطه در دل زن که بینی رازِ وقت

یاد ایامی که سیفِ روزگار
با توانا دستیِ ما بود یار

تخمِ دین در کشتِ دلها کاشتیم
پرده از رخسارِ حق برداشتیم

ناخنِ ما عقدهٔ دنیا کشاد
بختِ این خاک از سجودِ ما کشاد

از خمِ حق بادهٔ گلگون زدیم
بر کهن میخانه ها شبخون زدیم

ای مئے دیرینه در مینای تو
شیشه آب از گرمیِ صهبای تو

از غرور و نخوت و کبر و منی
طعنه بر ناداریِ ما می‌زنی

جامِ ما هم زیبِ محفل بوده است
سینهٔ ما صاحبِ دل بوده است

عصرِ نو از جلوه ها آراسته
از غبارِ پای ما برخاسته

کشتِ حق سیراب گشت از خونِ ما
حق پرستانِ جهان ممنونِ ما

عالم از ما صاحبِ تکبیر شد
از گلِ ما کعبه ها تعمیر شد

حرفِ اِقْرَأ حق بما تعلیم کرد (۱) رزقِ خویش از دستِ ما تقسیم کرد

گرچہ رفت از دستِ ما تاج ونگیں ما گدایاں را بچشمِ کم مبیں

در نگاہِ تو زیاں کاریم ما کہنہ پنداریم ما خواریم ما

اعتبار از لا الٰہ داریم ما ہر دو عالم را نگہ داریم ما

از غمِ امروز و فردا رستہ ایم با کسے عہدِ محبت بستہ ایم

در دلِ حق سرِّ مکنونیم ما وارثِ موسےٰ و ہارونیم ما

مہر و مہ روشن ز تابِ ما ہنوز برقہا دارد سحابِ ما ہنوز

ذاتِ ما آئینۂ ذاتِ حق است

ہستیِ مسلم ز آیاتِ حق است

---

(۱) اِقْرَأ ۔ تلمیح ہے آیۂ شریفہ اِقْرَأ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ کی طرف ۱۲

دُعا

اے چو جاں اندر وجودِ عالمی — جانِ ما باشی و از ما می رمی

نغمہ از فیضِ تو در عودِ حیات (۱) — موت در راہِ تو محسودِ حیات

باز تسکینِ دلِ ناشاد شو — باز اندر سینہ ہا آباد شو

باز از ما خواہ ننگ و نام را — پختہ تر کن عاشقانِ خام را

از مقدر شکوہ ہا داریم ما — نرخِ تو بالا و نا داریم ما

از تہیدستاں رُخِ زیبا مپوش — عشقِ سلمانؓ و بلالؓ ارزاں فروش

چشمِ بیخواب و دلِ بیتاب دہ — باز مارا فطرتِ سیماب دہ

آیتے بنما ز آیاتِ مبیں (۲) — تا شود اعناقِ اعدا خاضعیں

(۱) عود: ایک قسم کا ساز ۱۲

(۲) تلمیح ہے آیۂ شریفہ ان نشا ننزل علیہم من السماء آیۃ فظلت اعناقہم لہا خاضعین کی طرف ۱۲

کوہِ آتش خیز کن ایں کاہ را
ز آتشِ ما سوز غیر اللہ را

رشتۂ وحدت چو قوم از دست داد
صد گرہ بر روے کارِ ما فتاد

ما پریشاں در جہاں چوں اختریم
ہمدم و بیگانہ از یک دیگریم

باز ایں اوراق را شیرازہ کن
باز آئینِ محبت تازہ کن

باز ما را بر ہماں خدمت گمار
کارِ خود با عاشقانِ خود سپار

رہرواں را منزلِ تسلیم بخش
قوتِ ایمانِ ابراہیم بخش

عشق را از شغلِ لا آگاہ کن
آشناے رمزِ الا اللہ کن

من کہ بہرِ دیگراں سوزم چو شمع
بزمِ خود را گریہ آموزم چو شمع

یارب آں اشکے کہ باشد دلفروز
بیقرار و مضطر و آرام سوز

کارمش در باغ و روید آتشے
از قبائے لالہ شوید آتشے

دل بدوشم دیدہ بر فردا ستم
در میانِ انجمن تنہا ستم

"ہر کسے از ظنِ خود شد یارِ من ‌ ‌ ‌ از درونِ من نجست اسرارِ من"

در جہاں یارب ندیمِ من کجاست ‌ ‌ ‌ نخلِ سینایم کلیمِ من کجاست

ظالمم بر خود ستم ہا کردہ ام ‌ ‌ ‌ شعلۂ را در بغل پروردہ ام

شعلۂ غارت گرِ سامانِ ہوش ‌ ‌ ‌ آتشے افگندہ در دامانِ ہوش

عقل را دیوانگی آموختہ ‌ ‌ ‌ علم را سامانِ ہستی سوختہ

آفتاب از سوزِ او گردوں مقام ‌ ‌ ‌ برقہا اندر طوافِ او مدام

ہمچو شبنم دیدۂ گریاں شدم ‌ ‌ ‌ تا امینِ آتشِ پنہاں شدم

شمع را سوزِ عیاں آموختم ‌ ‌ ‌ خود نہاں از چشمِ عالم سوختم

شعلہ ہا آخر ز ہر مویم دمید ‌ ‌ ‌ از رگِ اندیشہ ام آتش چکید

عندلیبم از شررہا دانہ چید ‌ ‌ ‌ نغمۂ آتش مزاجے آفرید

سینۂ عصرِ من از دل خالی است ‌ ‌ ‌ می تپد مجنوں کہ محمل خالی است

شمع را تنہا تپیدن سہل نیست ‌ ‌ ‌ آہ یک پروانۂ من اہل نیست

انتظارِ غمگسارے تا کجا — جستجوے رازدارے تا کجا

اے ز رویت ماہ و انجم مستنیر — آتشِ خود را ز جانم باز گیر

ایں امانت باز گیر از سینہ ام — خارِ جوہر برکش از آئینہ ام

یا مرا یک ہمدمِ دیرینہ دہ — عشقِ عالم سوز را آئینہ دہ

موج در بحر است ہم پہلوے موج — ہست با ہمدم تپیدن خوے موج

بر فلک کوکب ندیمِ کوکب است — ماہِ تاباں سر بزانوے شب است

روز پہلوے شبِ یلدا زند — خویش را امروز بر فردا زند

ہستیِ جوے بجوے گم شود — موجۂ بادے ببوے گم شود

ہست در ہر گوشۂ ویرانہ رقص — میکند دیوانہ با دیوانہ رقص

گرچہ تو در ذاتِ خود یکتاستی — عالمے از بہرِ خویش آراستی

من مثالِ لالۂ صحرا استم — در میانِ محفلے تنہا استم

خواہم از لطفِ تو یارے ہمدمے — از رموزِ فطرتِ من محرمے

همدمے دیوانۂ فرزانۂ — ازخیالِ این وآں بیگانۂ

تا بجانِ او سپارم ہوئے خویش — باز بینم در دلِ اُو روئے خویش

سازم از مشتِ گلِ خود پیکرش

هم صنم اورا شوم هم آذرش

تمّت

رموز بیخودی

جہد کن در بیخودی خود را بیاب

زود تر واللہ اعلم بالصواب

(مولانا روم رحم)

پیش کش بحضور ملّتِ اسلامیہ

مسکر نتواں گشت اگر دم زنم از عشق
این نشّہ بمن نیست اگر با دگرے ہست
(عرفی)

اے ترا حق خاتمِ اقوام کرد — بر تو ہر آغاز را انجام کرد

اے مثالِ انبیا پاکانِ تو — ہمگرِ دلہا جگر چاکانِ تو

اے نظر بر حسنِ ترسا زادۂ — اے ز راہِ کعبہ دور افتادۂ

اے فلک مشتِ غبارِ کوئے تو — "اے تماشا گاہِ عالم روئے تو"

ہمچو موجِ آتش تہِ پا میروی — "تو کجا بہرِ تماشا میروی"

رمزِ سوز آموز از پروانۂ — در شرر تعمیر کن کاشانۂ

طرحِ عشق انداز اندر جانِ خویش — تازہ کن با مصطفٰےؐ پیمانِ خویش

خاطرم از صحبتِ ترسا گرفت تا نقابِ روئے تو بالا گرفت

ہم نوا از جلوۂ اغیار گفت داستانِ گیسو و رخسار گفت

بر درِ ساقی جبیں فرسودہ او قصّۂ مغ زادگاں پیمودہ او

من شہیدِ تیغِ ابروے توام خاکم و آسودۂ کوے توام

از ستایش گستری بالاترم پیشِ ہر دیواں فرو ناید سرم

از سخن آئینہ سازم کردہ اند وز سکندر بے نیازم کردہ اند

بارِ احساں بر نتابد گردنم در گلستاں غنچہ گردد دامنم

سخت کوشم مثلِ خنجر در جہاں آب خود می گیرم از سنگِ گراں

گرچہ بحرم موجِ من بیتاب نیست بر کفِ من کاسۂ گرداب نیست

پردۂ رنگم شمیمے نیستم صیدِ ہر موجِ نسیمے نیستم

در شرار آبادِ ہستی اخگرم خلعتے بخشد مرا خاکسترم

بر درت جانم نیاز آوردہ است ہدیۂ سوز و گداز آوردہ است

ز آسمانِ آبگوں یم می چکد | بر دلِ گرمم دمادم می چکد
من ز جو باریکتر می سازمش | تا بہ صحنِ گلشنت اندازمش
زانکہ تو محبوبِ یارِ ماستی | ہمچو دل اندر کنارِ ماستی
عشق تا طرحِ فغاں در سینہ ریخت | آتشِ او از دلم آئینہ ریخت
مثلِ گل از ہم شگافم سینہ را | پیشِ تو آویزم ایں آئینہ را
تا نگاہے افگنی بر روے خویش | می شوی زنجیریِ گیسوے خویش

باز خوانم قصۂ پارینہ ات
تازہ سازم داغہاے سینہ ات

از پئے قومِ ز خود نامحرمے | خواستم از حق حیاتِ محکمے
در سکوتِ نیم شب نالاں بدم | عالم اندر خواب و من گریاں بدم
جانم از صبر و سکوں محروم بود | وردِ من یا حیّ یا قیّوم بود
آرزوے داشتم خوں کردمش | تا ز راہِ دیدہ بیروں کردمش

سوختن چوں لالہ پیہم تا کجا — از سحر دریوزۂ شبنم تا کجا

اشکِ خود بر خویش میریزم چو شمع — با شبِ یلدا در آویزم چو شمع

جلوہ را افزودم و خود کاستم — دیگراں را محفلے آراستم

یک نفس فرصت زِ سوزِ سینہ نیست — ہفتہ ام شرمندۂ آدینہ نیست

جانم اندر پیکرِ فرسودۂ — جلوۂ آہے است گرد آلودۂ

چوں مرا صبحِ ازل حق آفرید — نالہ در ابریشمِ عودم تپید

نالۂ افشاگرِ اسرارِ عشق — خونبہاے حسرتِ گفتارِ عشق

فطرتِ آتش دہد خاشاک را — شوخیٔ پروانہ بخشد خاک را

عشق را داغے مثالِ لالہ بس — در گریبانش گلِ یک نالہ بس

من ہمیں یک گل بدستارت زنم — محشرے بر خوابِ سرشارت زنم

تا ز خاکت لالہ زار آید پدید
از دمت بادِ بہار آید پدید

بسم اللہ الرحمن الرحیم

رموزِ بیخودی

تمہید

در معنی ربطِ فرد و ملت

فرد را ربطِ جماعت رحمت است — جوہرِ او را کمال از ملت است

تا توانی با جماعت یار باش — رونقِ ہنگامۂ احرار باش

حرزِ جاں کن گفتهٔ خیر البشرؐ — ہست شیطاں از جماعت دور تر

فرد و قوم آئینهٔ یک دیگر اند — سلک و گوہر کہکشان و اختر اند

فرد می گیرد ز ملت احترام — ملت از افراد می یابد نظام

فرد تا اندر جماعت گم شود — قطرهٔ وسعت طلب قلزم شود

مایہ دارِ سیرتِ دیرینہ او — رفتہ و آئندہ را آئینہ او

وصلِ استقبال و ماضی ذاتِ او — چوں ابد لا انتہا اوقاتِ او

در دلش ذوقِ نمو از ملت است — احتسابِ کارِ او از ملت است

پیکرش از قوم و ہم جانش ز قوم — ظاہرش از قوم و پنہانش ز قوم

در زبانِ قوم گویا می شود — بر رہِ اسلاف پویا می شود

پختہ تر از گرمیٔ صحبت شود — تا بمعنی فرد ہم ملت شود

وحدتِ او مستقیم از کثرت است — کثرت اندر وحدتِ او وحدت است

لفظ چوں از بیتِ خود بیروں نشست — گوہرِ مضمون بجیبِ خود شکست

برگِ سبزے کز نہالِ خویش ریخت   از بہاراں تارِ امیدش گسیخت

ہر کہ آب از زمزمِ ملت نخورد   شعلہ ہائے نغمہ در عودش فسرد

فردِ تنہا از مقاصد غافل است   قوتش آشفتگی را مائل است

قوم با ضبط آشنا گرداندش   نرم رو مثلِ صبا گرداندش

پا بہ گل مانندِ شمشادش کند   دست و پا بندد کہ آزادش کند

چوں اسیرِ حلقۂ آئیں شود
آہوے رم خوے او مشکیں شود

تو خودی از بیخودی نشناختی   خویش را اندر گماں انداختی

جوہرِ نوریست اندر خاکِ تو   یک شعاعش جلوۂ ادراکِ تو

عیشت از عیشش غمِ تو از غمش   زندۂ از انقلابِ ہر دمش

واحدست و بر نمی تابد دوئی   من ز تابِ او من استم تو توئی

خویش دار و خویش باز و خویش ساز   نازہا می پرورد اندر نیاز

آتشے از سوزِ او گردد بلند
این شرر بر شعله اندازد کمند

فطرتش آزاد و هم زنجیری است
جزوِ او را قوتِ کل گیری است

خوگرِ پیکارِ پیہم دیدمش
ہم خودی ہم زندگی نامیدمش

چوں ز خلوت خویش را بیروں دہد
پائے در ہنگامۂ جلوت نہد

نقش گیر اندر دلش "او" می شود
"من" ز ہم می ریزد و "تو" می شود

جبر قطعِ اختیارش می کند
از محبت مایہ دارش می کند

ناز تا ناز است کم خیزد نیاز
ناز ہا سازد بہم خیزد نیاز

در جماعت خود شکن گردد خودی
تا ز گلبرگے چمن گردد خودی

"نکتہ ہا چوں تیغِ پولاد است تیز
گر نمی فہمی ز پیشِ ما گریز" (ا)

در معنی این که ملت از اختلاط افراد پیدا می شود و تکمیل تربیت او از نبوت است

از چه رو بربسته ربط مردم است　　رشته این داستان سر در گم است

در جماعت فرد را بینیم ما　　از چمن او را چو گل چینیم ما

فطرتش وارفته یکتایی است　　حفظ او از انجمن آرایی است

سوزدش در شاهراه زندگی　　آتش آوردگاه زندگی (۱)

مردمان خوگر بیک دیگر شوند　　سفته در یک رشته چون گوهر شوند

در نبرد زندگی یار هم اند　　مثل همکاران گرفتار هم اند

محفل انجم ز جذب باهم است　　هستی کوکب ز کوکب محکم است

خیمه گاه کاروان کوه و جبل　　مرغزار و دامن صحرا و تل

(۱) آوردگاه: جنگ ۱۲

سست پیجان تار و پود کار او — ناکشوده غنچهٔ پندار او

ساز برق آہنگ او ننواختہ — نغمہ اش در پردہ ناپرداختہ

گوشمال جستجو ناخوردهٔ — زخمہ ہاے آرزو ناخوردهٔ

تا بسامان محفل نوزادہ اش — می تواں با پنبہ چیدن بادہ اش

نودمیدہ سبزهٔ خاکش ہنوز — سرد خوں اندر رگ تاکش ہنوز

منزل دیو و پری اندیشہ اش — از گمان خود رمیدن پیشہ اش

تنگ میدان ہستی خاکش ہنوز — فکر او زیر لب باشش ہنوز

بیم جاں سرمایۂ آب و گلش — ہم ز باد تند می لرزد دلش

جان او از سخت کوشی رم زند — پنجہ در دامان فطرت کم زند

ہرچہ از خود می دمد بردارش — ہرچہ از بالا فتد بر دارش

تا خدا صاحبدلے پیدا کند — کو ز حرفے دفترے املا کند

سازپردازے کہ از آوازهٔ (۱) — خاک را بخشد حیات تازهٔ

ذرهٔ بی مایه ضوگستر ازو | هر متاعی ارج نوگستر ازو

زنده از یک دم دو صد پیکر کند | محفلی رنگین ز یک ساغر کند

دیدهٔ او می کشد لب جان دمد | تا دوئی میرد یکی پیدا شود

رشته اش کو بر فلک دارد سری | پارهای زندگی را همگری

تازه انداز نظر پیدا کند | گلستان در دشت و در پیدا کند

از تف او ملتی مثل سپند | بر جهد شور افگن و هنگامه بند

یک شرر می افگند اندر دلش | شعله در گیر می گردد گلش

نقش پایش خاک را بینا کند | ذره را چشمک زن سینا کند

عقل عریان را دهد پیرایهٔ | بخشد این بی مایه را سرمایهٔ

دامن خود می زند بر اخگرش | هر چه غش باشد رباید از زرش

بندها از پا گشاید بنده را | از خداوندان رباید بنده را

گویدش تو بندهٔ دیگر نهٔ | زین بتان بی زبان کمتر نهٔ

تا سوے یک مدّعا یش می کشد　　حلقۂ آئین بپایش می کشد

نکتۂ توحید باز آموزدش

رسم و آئینِ نیاز آموزدش

ارکانِ اساسی ملیہ اسلامیہ

رکنِ اوّل

توحید

درجہانِ کیف وکم گردید عقل　　پے بہ منزل بُرد از توحید عقل

ورنہ این بیچارہ را منزل کجاست
کشتیِ ادراک را ساحل کجاست

اہلِ حق را رمزِ توحید از بر است (۱)
در اِتی الرحمٰنِ عبداً مضمر است

تا ز اسرارِ تو بنماید ترا
امتحانش از عمل باید ترا

دین ازو حکمت ازو آئین ازو
زور ازو قوت ازو تمکین ازو

عالماں را جلوہ اش حیرت دہد
عاشقاں را بر عمل قدرت دہد

پست اندر سایہ اش گردد بلند
خاک چوں اکسیر گردد ارجمند

قدرتِ او برگزیند بندہ را
نوعِ دیگر آفریند بندہ را

در رہِ حق تیز تر گردد تگش
گرم تر از برق خوں اندر رگش

بیم و شک میرد عمل گیرد حیات
چشم می بیند ضمیرِ کائنات

چوں مقامِ عبدہٗ محکم شود
کاسۂ دریوزہ جامِ جم شود

---

(۱) اِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ اِلَّآ اٰتِي الرَّحْمٰنِ عَبْدًا ط (آیہ شریفہ)

ملّتِ بیضا تن و جاں لا اِلٰہ — سازِ ما را پردہ گرداں لا اِلٰہ

لا اِلٰہ سرمایۂ اسرارِ ما — رشتہ اش شیرازۂ افکارِ ما

حرفش از لب چوں بدل آید ہمے — زندگی را قوت افزاید ہمے

نقشِ او گر سنگ گیرد دل شود — دل گر از یادش نسوزد گِل شود

چوں دل از سوزِ غمش افروختیم — خرمنِ امکاں ز آہے سوختیم

آب دلہا در میانِ سینہ ہا — سوزِ او بگداخت ایں آئینہ ہا

شعلہ اش چوں لالہ در رگہائے ما — نیست غیر از داغِ او کالائے ما

اسود از توحید احمر می شود — خویشِ فاروقؓ و ابوذرؓ می شود

دل مقامِ خویشی و بیگانگی است — شوق را مستی ز ہم پیمانگی است

ملّت از یک رنگیٔ دلہاستے — روشن از یک جلوہ ایں سیناستے

قوم را اندیشہ ہا باید یکے — در ضمیرش مُدّعا باید یکے

جذبہ باید در سرشتِ او یکے — ہم عیارِ خوب و زشتِ او یکے

گر نباشد سوزِ حق در سازِ فکر — نیست ممکن این چنین اندازِ فکر

ما مسلمانیم و اولادِ خلیلؑ (۱) — از ابیکم گیر اگر خواہی دلیل

با وطن وابستہ تقدیرِ امم — بر نسب بنیادِ تعمیرِ امم

اصلِ ملت در وطن دیدن کہ چہ — باد و آب و گل پرستیدن کہ چہ

بر نسب نازاں شدن نادانی است — حکمِ او اندر تن و تن فانی است

ملتِ ما را اساسِ دیگر است — ایں اساس اندر دلِ ما مضمر است

حاضریم و دل بغائب بستہ ایم — پس ز بندِ این و آں وارستہ ایم

رشتۂ ایں قوم مثلِ انجم است — چوں نگہ ہم از نگاہِ ما گم است

تیرِ خوش پیکانِ یک کیشیم ما — یک نما یک بیں یک اندیشیم ما

مدعاے ما مآلِ ما یکیست — طرز و اندازِ خیالِ ما یکیست

ما ز نعمتہاے او اخواں شدیم
یک زبان و یکدل و یکجاں شدیم

در معنی این کہ یاس و حزن و خوف اُم الخبائث است و قاطعِ حیات و توحید ازالۂ این امراض خبیثہ می کند

مرگ را ساماں ز قطعِ آرزوست (۱) زندگانی محکم از لاتقنطوا ست

نا امید از آرزوے پیہم است نا امیدی زندگانی را سم است

نا امیدی ہمچو گور افشاردت گرچہ الوندی ز پا می آردت

ناتوانی بندۂ احسانِ او نامرادی بستۂ دامانِ او

زندگی را یاس خواب آور بود این دلیلِ سستیِ عنصر بود

چشمِ جاں را سرمہ اش اعمیٰ کند روزِ روشن را شبِ یلدا کند

از دمش میرد قواے زندگی خشک گردد چشمہاے زندگی

(۱) لاتقنطوا من رحمۃ اللہ (آیہ شریفہ)

خفته با غم در تهِ یک چادر است — غم رگِ جاں را مثالِ نشتر است

اے کہ در زندانِ غم باشی اسیر (۱) — از نبیؐ تعلیمِ لَا تَحْزَنْ بگیر

ایں سبق صدّیقؓ را صدّیق کرد — سرخوشش از پیمانۂ تحقیق کرد

از رضا مسلم مثالِ کوکب است — در رہِ ہستی تبسّم بر لب است

گر خدا داری ز غم آزاد شو
از خیالِ بیش و کم آزاد شو

قوّتِ ایماں حیات افزایدت (۲) — وردِ لَا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ بایدت

چوں کلیمے سوے فرعونے رود (۳) — قلبِ او از لَا تَخَفْ محکم شود

بیمِ غیر اللہ عمل را دشمن است — کاروانِ زندگی را رہزن است

عزمِ محکم ممکنات اندیش ازو — ہمتِ عالی تأمّل کیش ازو

تخمِ او چوں در گلت خود را نشاند — زندگی از خود نمائی باز ماند

---

(۱) لَا تَحْزَنْ اِنَّ اللّٰہَ مَعَنَا (آیہ شریفہ) ۱۲ - (۲) لَا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَلَا هُمْ یَحْزَنُوْنَ (آیہ شریفہ)
(۳) قُلْنَا لَا تَخَفْ اِنَّکَ اَنْتَ الْاَعْلٰی (آیہ شریفہ) ۱۲

فطرتِ او تنگ تاب و سازگار (۱) [illegible] با دلِ لرزان و دستِ رعشہ دار

دزدد از پا طاقتِ رفتار را می رباید از دماغ افکار را

دشمنت ترساں اگر بیند ترا از خیابانت چو گل چیند ترا

ضربِ تیغِ او قوی تر می فتد هم نگاہش مثلِ خنجر می فتد

بیم چوں بند است اندر پاے ما ورنہ صد سیل است در دریاے ما

بر نمی آید اگر آهنگِ تو نرم از بیم است تارِ چنگِ تو

گوش تا بش دہ کہ گردد نغمہ خیز بر فلک از نالہ آرد رستخیز

بیم جاسوسے است از اقلیمِ مرگ اندرونش تیرہ مثلِ میمِ مرگ

چشمِ او بر ہمزنِ کارِ حیات (۲) [illegible] گوشِ او بندِ گیرِ اخبارِ حیات

ہر شرِ پنہاں کہ اندر قلبِ تست اصلِ او بیم است اگر بینی درست

لابہ و مکاری و کین و دروغ (۳) [illegible] ایں ہمہ از خوف می گیرد فروغ

پردۂ زور و ریا پیراہنش فتنہ را آغوشِ مادر دامنش

زانکه از همت نباشد استوار — می شود خوشنود با ناسازگار

هر که رمزِ مصطفیٰ فهمیده است
شرک را در خوف مضمر دیده است

محاورهٔ تیر و شمشیر

سرِّ حق تیر از لبِ سوفار گفت — تیغ را در گرمیِ پیکار گفت

ای پربها جوهر اندر قافِ تو — ذوالفقارِ حیدرؓ از اسلافِ تو

قوّتِ بازوی خالد دیدهٔ — شام را بر سر شفق پاشیدهٔ

آتشِ قهرِ خدا سرمایه ات — جنت الفردوس زیرِ سایه ات

در هوایم یا میانِ ترکشم — هر کجا باشم سراپا آتشم

از کمان آیم چو سوی سینه من — نیک می بینم به توی سینه من

گر نباشد درمیاں قلبِ سلیم | فارغ از اندیشہاے یاس و بیم
چاک چاک از نوکِ خود گرد انمش | نیمہ از موجِ خوں پوشانمش
در صفاے او ز قلبِ مومن است | ظاہرش روشن ز نورِ باطن است

از تفِ او آب گردد جانِ من
ہمچو شبنم می چکد پیکانِ من

حکایتِ شیر و شہنشاہ عالمگیر رحمۃ اللہ علیہ

شاہِ عالمگیرِ گردوں آستاں | اعتبارِ دودمانِ گورگاں
پایۂ اسلامیاں برتر ازو | احترامِ شرعِ پیغمبرؐ ازو
درمیانِ کارزارِ کفر و دیں | ترکشِ مارا خدنگِ آخریں
تخمِ الحادے کہ اکبر پرورید | باز اندر فطرتِ دارا دمید

شمعِ دل در سینہ ہا روشن نبود
ملتِ ما از فساد ایمن نبود

حق گزید از ہند عالمگیر را
آں فقیرِ صاحبِ شمشیر را

از پئے احیاے دیں مامور کرد
بہرِ تجدیدِ یقیں مامور کرد

برقِ تیغش خرمنِ الحاد سوخت
شمعِ دیں در محفلِ ما برفروخت

کور ذوقاں داستانہا ساختند
وسعتِ ادراکِ او نشناختند

شعلۂ توحید را پروانہ بود
چوں براہیم اندریں بتخانہ بود

در صفِ شاہنشہاں یکتاستے
فقرِ او از تربتش پیداستے

روزے آں زیبندۂ تاج و سریر
آں سپہدار و شہنشاہ و فقیر

صبحگاہاں شد بہ سیرِ بیشۂ
با پرستارے وفا اندیشۂ

سرخوش از کیفیتِ بادِ سحر
طائراں تسبیح خواں بہر شجر

شاہِ رمز آگاہ شد محوِ نماز
خیمہ برزد در حقیقت از مجاز

شیرِ ببر آمد پدید از طرفِ دشت — از خروشِ او فلک لرزنده گشت

بوی انسان دادش از انسان خبر — پنجۂ عالمگیر را زد بر کمر

دستِ شہ نادیدہ خنجر بر کشید — شرزہ شیری را شکم از ہم درید

دل بخود راہی نداد اندیشہ را — شیر قالین کرد شیرِ بیشہ را

باز سوی حق رمید آن ناصبور — بود معراجش نمازِ با حضور

این چنین دل خودنما و خودشکن — دارد اندر سینۂ مومن وطن

بندۂ حق پیشِ مولا لاستی — پیشِ باطل از نعم برجاستی

تو ہم ای نادان دلی آور بدست — شاہدی را محملی آور بدست

خویش را در باز و خود را باز گیر — دام گستر از نیاز و ناز گیر

عشق را آتش زنِ اندیشہ کن — روبۂ حق باش و شیری پیشہ کن

خوفِ حق عنوانِ ایمان است و بس

خوفِ غیر از شرکِ پنہان است و بس

رُکنِ دوم

رسالت

تارکِ آفل براهیمِ خلیل (۱) انبیا را نقشِ پای او دلیل

آں خدای لم یزل را آیتی (۲) داشت در دل آرزوی ملتی

جوی اشک از چشم بیخوابش چکید (۳) تا پیامِ طَهِّرَا بَیْتِیَ شنید

بهرِ ما ویرانهٔ آباد کرد (۴) طائفاں را خانهٔ بنیاد کرد

---

(۱) آفل: غروب ہونے والا۔ زوال پذیر۔ تلمیح ہے آیہ شریفہ لَآ اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ کی طرف ۱۲

(۲) رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَیْنِ لَکَ وَمِنْ ذُرِّیَّتِنَا اُمَّةً مُّسْلِمَةً لَّکَ (آیہ شریفہ)

(۳) وَعَهِدْنَا اِلٰی اِبْرٰهِیْمَ وَاِسْمٰعِیْلَ اَنْ طَهِّرَا بَیْتِیَ لِلطَّآئِفِیْنَ وَالْعٰکِفِیْنَ وَالرُّکَّعِ السُّجُوْدِ (آیہ شریفہ)

(۴) رَبَّنَآ اِنِّیْ اَسْکَنْتُ مِنْ ذُرِّیَّتِیْ بِوَادٍ غَیْرِ ذِیْ زَرْعٍ عِنْدَ بَیْتِکَ الْمُحَرَّمِ (آیہ شریفہ)

تا نہالِ تُبْ عَلَیْنَا غنچہ بست (۱) صورتِ کارِ بہارِ ما نشست

حق تعالےٰ پیکرِ ما آفرید وز رسالت در تنِ ما جاں دمید

حرفِ بے صوت اندریں عالم بُدیم از رسالت مصرعِ موزوں شدیم

از رسالت در جہاں تکوینِ ما از رسالت دینِ ما آئینِ ما

از رسالت صد ہزارِ ما یک است جزوِ ما از جزوِ ما لاینفک است

آں کہ شانِ اوست یَھْدِیْ مَنْ یُّرِیْد از رسالت حلقہ گردِ ما کشید

حلقۂ ملت محیط افراستے مرکزِ او وادیٔ بطحاستے

ما ز حکمِ نسبتِ او ملتیم اہلِ عالم را پیامِ رحمتیم

از میانِ بحرِ او خیزیم ما مثلِ موج از ہم نریزیم ما

امتش در حرزِ دیوارِ حرم (۲) نعرہ زن مانندِ شیراں در اجم

---

(۱) رَبَّنَا اَرِنَا مَنَاسِکَنَا وَتُبْ عَلَیْنَا اِنَّکَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِیْمُ ۵ (آیہ شریف)

(۲) اَحَلَّ اُمَّتَہٗ فِیْ حِرْزِ مِلَّتِہٖ — کَاللَّیْثِ حَلَّ مَعَ الْاَشْبَالِ فِیْ اَجَمٖ ۵ (قصیدۂ بردہ)

معنی حرفم کنی تحقیق اگر — بنگری با دیدهٔ صدیقؓ اگر

قوتِ قلب و جگر گردد نبیؐ — از خدا محبوب‌تر گردد نبیؐ

قلبِ مومن را کتابش قوت است — حکمتش حبل الورید ملت است

دامنش از دست دادن مردن است — چوں گل از بادِ خزاں افسردن است

زندگی قوم از دمِ او یافت است — ایں سحر از آفتابش تافت است

فرد از حق ملت از وے زندہ است — از شعاعِ مہرِ او تابندہ است

از رسالت ہم‌نوا گشتیم ما — ہم‌نفس ہم مدعا گشتیم ما

کثرتِ ہم مدعا وحدت شود — پختہ چوں وحدت شود ملت شود

زندہ ہر کثرت ز بندِ وحدت است — وحدتِ مسلم ز دینِ فطرت است

دینِ فطرت از نبیؐ آموختیم — در رہِ حق مشعلے افروختیم

ایں گہر از بحرِ بے‌پایانِ اوست — ما کہ یک جانیم از احسانِ اوست

تا نہ ایں وحدت ز دستِ ما رود — ہستیِ ما با ابد ہمدم شود

پس خدا بر ما شریعت ختم کرد — بر رسولِ ما رسالت ختم کرد

رونق از ما محفلِ ایام را — او رسل را ختم و ما اقوام را

خدمتِ ساقی گری با ما گذاشت — داد ما را آخرین جامے کہ داشت

لا نبیَّ بعدِی ز احسانِ خداست — پردۂ ناموسِ دینِ مصطفیٰ است

قوم را سرمایۂ قوت ازو — حفظِ سرِّ وحدتِ ملت ازو

حق تعالیٰ نقشِ ہر دعوے شکست — تا ابد اسلام را شیرازہ بست

دل ز غیر اللہ مسلمان بر کند
نعرۂ لا قومَ بعدِی می زند

---

(۱) لما دعا اللّٰه داعينا لطاعته — باكرم الرسل كنا اكرم الامم (بوصيري)

در معنی این که مقصود رسالت محمدیہ تشکیل و تاسیسِ حریّت و مساوات و اخوّتِ بنی نوعِ آدم است

بود انسان در جہان انسان پرست	ناکس و نابود مند و زیر دست
سطوتِ کسریٰ و قیصر رہزنش	بندہا در دست و پا و گردنش
کاہن و پاپا و سلطان و امیر	بہرِ یک نخچیر صد نخچیر گیر
صاحبِ اورنگ و ہم پیرِ کنشت	باج بر کشتِ خرابِ او نوشت
در کلیسا اسقفِ رضواں فروش	بہرِ ایں صیدِ زبوں دامے بدوش
برہمن گل از خیابانش ببرد	خرمنش مغ زادہ با آتش سپرد
از غلامی فطرتِ او دوں شدہ	نغمہ ہا اندر نئے او خوں شدہ
تا امینے حق بحقداراں سپرد	بندگاں را مسندِ خاقاں سپرد

شعلہ ہا از مردہ خاکستر گشاد | کوہکن را پایۂ پرویز داد

اعتبارِ کار بنداں را فزود | خواجگی از کار فرمایاں ربود

قوّتِ او ہر کہن پیکر شکست | نوعِ انساں را حصارِ تازہ بست

تازہ جاں اندر تنِ آدم دمید | بندہ را باز از خداونداں خرید

زادنِ او مرگِ دنیائے کہن | مرگِ آتش خانہ و دیر و شمن

حرّیت زاد از ضمیرِ پاکِ او | ایں مئے نوشیں چکید از تاکِ او

عصرِ نو کایں صد چراغ آوردہ است | چشم در آغوشِ او وا کردہ است

نقشِ نو بر صفحۂ ہستی کشید | اُمّتے گیتی کشائے آفرید

اُمّتے از ماسوا بیگانۂ | بر چراغِ مصطفےٰ پروانۂ

اُمّتے از گرمیِ حق سینہ تاب | ذرّہ اش شمعِ حریمِ آفتاب

کائنات از کیفِ او رنگیں شدہ | کعبہ ہا بت خانہ ہائے چیں شدہ

مرسلان و انبیا آبائے او | اکرمِ او نزدِ حق اتقائے او

کلُّ مُومنٍ اِخوۃٌ اندر دلش — حُرّیت سرمایهٔ آب و گلش

ناشکیبِ امتیازات آمده — در نهادِ او مساوات آمده

همچو سرو آزاد فرزندانِ او (۱) — پخته از قالُوا بلیٰ پیمانِ او

سجدهٔ حق گل بسیمایش زده

ماه و انجم بوسه بر پایش زده

حکایت بوعبید و جابان در معنی اخوّتِ اسلامیه

شد اسیرِ مسلمے اندر نبرد (۲) — قائدے از قائدانِ یزدجرد (۳)

گبر باراں دیده و عیّار بود — حیله جو و پُرفن و مکّار بود

از مقامِ خود خبردارش نه کرد — هم ز نامِ خود خبردارش نه کرد

---

(۱) الستُ بربّکم، قالُوا بلیٰ (آیهٔ شریفه) ۱۲ - (۲) قائد: سپه سالار ۱۲ - (۳) یزدجرد: نامِ شهنشاهِ ایران

گفت می‌خواہم کہ جاں بخشی مرا | چوں مسلماناں اماں بخشی مرا
کرد مسلم تیغ را اندر نیام | گفت خونت ریختن بر من حرام
چوں درفشِ کاویانی چاک شد (۱) | آتشِ اولادِ ساساں خاک شد
آشکارا شد کہ جاباں است او | میرِ سربازانِ ایران است او
قتلِ او از میرِ عسکر خواستند | از فریبِ او سخن آراستند
بو عبید آں سیدِ فوجِ حجاز | در وغا عزمش ز لشکر بے نیاز
گفت اے یاراں مسلمانیم ما | تارِ چنگیم و یک آہنگیم ما
نعرۂ حیدرؓ نوائے بوذرؓ است | گرچہ از حلقِ بلالؓ و قنبرؓ است
ہر یکے از ما امینِ ملت است | صلح و کینش صلح و کینِ ملت است
ملت ار گردد اساسِ جانِ فرد | عہدِ ملت می شود پیمانِ فرد
گرچہ جاباں دشمنِ ما بودہ است | مسلمے او را اماں بخشودہ است

(۱) درفشِ کاویانی: ایرانی علم کا نام ۱۲

خونِ او اے معشرِ خیر الانام
بر دمِ تیغِ مسلماناں حرام

حکایتِ سلطان مراد و معمار در معنی مساواتِ اسلامیہ

بود معمارے ز اقلیم خجند / در فنِ تعمیر نامِ او بلند

ساخت آں صنعت گرِ فرہاد زاد / مسجدے از حکمِ سلطانِ مراد

خوش نیامد شاہ را تعمیرِ او / خشمگیں گردید از تقصیرِ او

آتشِ سوزندہ از چشمش چکید / دستِ آں بیچارہ از خنجر برید

جوے خوں از ساعدِ معمار رفت / پیشِ قاضی ناتوان و زار رفت

آں ہنرمندے کہ دتش سنگ سفت / داستانِ جورِ سلطاں باز گفت

گفت اے پیغامِ حق گفتارِ تو / حفظِ آئینِ محمد کارِ تو

سفتهٔ گوشِ سطوتِ شاهان نیم | قطع کن از روئے قرآں دعویم
قاضیِ عادل بدندان خسته لب | کرد شه را در حضورِ خود طلب
رنگِ شه از هیبتِ قرآں پرید | پیشِ قاضی چوں خطاکاراں رسید
از خجالت دیده بر پا دوخته | عارضِ او لاله ها اندوخته
یک طرف فریادیِ دعوے گرے | یک طرف شاهنشهِ گردوں فرے
گفت شه از کرده خجلت برده ام | اعتراف از جرمِ خود آورده ام
گفت قاضی فِی الْقِصَاصِ آمد حَیٰوة (۱) | زندگی گیرد بایں قانوں ثبات
عبدِ مسلم کمتر از احرار نیست | خونِ شه رنگیں تر از معمار نیست
چوں مراد ایں آیهٔ محکم شنید | دستِ خویش از آستیں بیروں کشید
مدعی را تابِ خاموشی نماند (۲) | آیهٔ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَان خواند
گفت از بهرِ خدا بخشیدمش | از برائے مصطفیٰ بخشیدمش

(۱) وَلَکُمْ فِی الْقِصَاصِ حَیٰوةٌ یّٰاُولِی الْاَلْبَابِ (آیهٔ شریفه)
(۲) اِنَّ اللّٰهَ یَاْمُرُکُمْ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ ط (آیهٔ شریفه)

یافت مورے بر سلیمانے ظفر — سطوتِ آئینِ پیغمبر نگر

پیشِ قرآں بندہ و مولا یکے است

بوریا و مسندِ دیبا یکے است

در معنی حریتِ اسلامیہ و سرِ حادثۂ کربلا

هر کہ پیماں با ھو الموجود بست — گردنش از بندِ ہر معبود رست

مومن از عشق است و عشق از مومن است — عشق را ناممکنِ ما ممکن است

عقل سفاک است و او سفاک تر — پاک تر چالاک تر بیباک تر

عقل در پیچاکِ اسباب و علل — عشق چوگاں بازِ میدانِ عمل

عشق صید از زورِ بازو افگند — عقل مکار است و دامے می زند

عقل را سرمایہ از بیم و شک است — عشق را عزم و یقیں لاینفک است

آں کند تعمیر تا ویراں کند — ایں کند ویراں کہ آباداں کند

عقل چوں باد است ارزاں در جہاں — عشق کمیاب و بہاے او گراں

عقل محکم از اساسِ چون و چند — عشق عریاں از لباسِ چون و چند

عقل میگوید کہ خود را پیش کن — عشق گوید امتحانِ خویش کن

عقل با غیر آشنا از اکتساب — عشق از فضل است و با خود در حساب

عقل گوید شاد شو آباد شو — عشق گوید بندہ شو آزاد شو

عشق را آرامِ جاں حریت است — ناقہ اش را ساربان حریت است

آں شنیدستی کہ ہنگامِ نبرد — عشق با عقلِ ہوس پرور چہ کرد

آں امامِ عاشقاں پورِ بتول (رض) — سروِ آزادے ز بستانِ رسول (ص)

اللہ اللہ باے بسم اللہ پدر — معنیٔ ذبحِ عظیم[1] آمد پسر

بہر آں شہزادۂ خیر الملل — دوشِ ختم المرسلین نعم الجمل[2]

---

(۱) وفدیناہ بذبحٍ عظیم (آیہ شریفہ)

(۲) نعم الجمل جملکما و نعم العدلان انتما (حدیث)

سرخ رو عشقِ غیور از خونِ او　　شوخیِ این مصرع از مضمونِ او

درمیانِ امت آں کیواں جناب　　ہمچو حرفِ قُل ھُوَ اللہ درکتاب

موسیٰؑ و فرعون و شبیرؓ و یزید　　ایں دو قوت از حیات آید پدید

زندہ حق از قوتِ شبیریؓ است　　باطل آخر داغِ حسرت میری است

چوں خلافت رشتہ از قرآں گسیخت　　حریت را زہر اندر کام ریخت

خاست آں سر جلوۂ خیر الامم رضؓ　　چوں سحابِ قبلہ باراں درقدم

بر زمینِ کربلا بارید و رفت　　لالہ در ویرانہ ہا کارید و رفت

تا قیامت قطعِ استبداد کرد　　موجِ خونِ او چمن ایجاد کرد

بہرِ حق در خاک و خوں غلطیدہ است (۱)　　پس بنائے لا الٰہ گردیدہ است

مدعایش سلطنت بودے اگر　　خود نکردے باچنیں ساماں سفر

دشمناں چوں ریگِ صحرا لاتُعَد (۲)　　دوستانِ او بہ یزداں ہم عدد

---

(۱) حقا کہ بنائے لاالہ ہست حسینؓ (خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ) ۱۲

(۲) لاتُعَد: بے شمار ۱۲

سرِ ابراہیمؑ و اسمٰعیلؑ بود
یعنی آں اجمال را تفصیل بود

عزمِ او چوں کوہساراں استوار
پایدار و تند سیر و کامگار

تیغ بہرِ عزتِ دین است و بس
مقصدِ او حفظِ آئین است و بس

ماسوا اللہ را مسلماں بندہ نیست
پیشِ فرعونے سرش افگندہ نیست

خونِ او تفسیرِ ایں اسرار کرد
ملتِ خوابیدہ را بیدار کرد

تیغِ لا چوں از میاں بیروں کشید
از رگِ اربابِ باطل خوں کشید

نقشِ الا اللہ بر صحرا نوشت
سطرِ عنوانِ نجاتِ ما نوشت

رمزِ قرآں از حسینؓ آموختیم
ز آتشِ او شعلہ ہا اندوختیم

شوکتِ شام و فرِ بغداد رفت
سطوتِ غرناطہ ہم از یاد رفت

تارِ ما از زخمہ اش لرزاں ہنوز
تازہ از تکبیرِ او ایماں ہنوز

اے صبا اے پیکِ دور افتادگاں
اشکِ ما بر خاکِ پاکِ او رساں

در معنی این کہ چوں ملتِ محمدیہ موسس بر توحید و رسالت است

پس نہایتِ مکانی ندارد

جوہرِ ما با مقامے بستہ نیست	بادۂ تندش بجامے بستہ نیست
ہندی و چینی سفالِ جامِ ماست	رومی و شامی گِلِ اندامِ ماست
قلبِ ما از ہند و روم و شام نیست	مرز و بومِ او بجز اسلام نیست
پیشِ پیغمبرؐ چو کعبِ پاک زاد	ہدیہ آورد از بانت سعاد
در ثنایش گوہرِ شب تاب سفت	سیفِ مسلول از سیوف الہند گفت

(۱) حضرت کعبؓ نبی کریمؐ کو بہت ایذا دیا کرتے تھے فتح مکہ کے بعد مکہ سے بھاگ کر طائف چلے گئے وہاں سے قصیدہ بانت سعاد لکھ کر حضور اکرمؐ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور اپنے گذشتہ گناہوں کی معافی مانگی حضورؐ نے ان کو معاف کر دیا اور قصیدے کے صلے میں اپنی چادر مبارک عطا فرمائی۔ اس قصیدے میں کعبؓ نے حضورؐ کو "سیفٌ من سیوف الہند" (ہندوستان کی تلواروں میں سے ایک تلوار) کے الفاظ سے مخاطب کیا مگر حضورؐ نے کعبؓ کے مصرع میں اصلاح دیکر فرمایا "سیفٌ من سیوف اللہ" کہنا چاہیے (یعنی خدا کی تلواروں میں سے ایک تلوار)

آں مقامش برتر از چرخِ بلند | نامدش نسبت با قلیمے پسند
گفت سیف من سیوف اللہ گو | حق پرستی جز براہِ حق مپو
ہمچناں آں راز دانِ جزو و کل | گردِ پایش سرمۂ چشمِ رسل
گفت با امت ز دنیائے شما | دوستدارم طاعت و طیب و نسا
گر ترا ذوقِ معانی رہنماست | نکتہ پوشیدہ در حرفِ شماست
یعنی آں شمعِ شبستانِ وجود | بود در دنیا و از دنیا نبود
جلوۂ او قدسیاں را سینہ سوز (۱) | بود اندر آب و گل آدم ہنوز
من ندانم مرز و بومِ او کجاست | ایں قدر دانم کہ با ما آشناست
ایں عناصر را جہانِ ما شمرد | خویشتن را میہمانِ ما شمرد
زانکہ ما از سینہ جاں گم کردہ ایم | خویش را در خاکداں گم کردہ ایم
مسلم استی دل باقلیمے مبند | گم مشو اندر جہانِ چون و چند

(۱) کنت نبیاً و آدم بین الماء و الطین۔

می نگنجد مسلم اندر مرز و بوم | در دلِ او یاوه گردد شام و روم

دل بدست آور که در پہنائے دل
می شود گم این سرائے آب و گل

عقدۂ قومیتِ مسلم کشود | از وطن آقائے ما ہجرت نمود
حکمتش یک ملتِ گیتی نورد | بر اساسِ کلمۂ تعمیر کرد
تا ز بخششہائے آں سلطانِ دیں | مسجدِ ما شد ہمہ روئے زمیں
آں کہ در قرآں خدا او را ستود | (۱) آں کہ حفظِ جانِ او موعود بود
دشمناں بے دست و پا از ہیبتش | لرزہ بر تن از شکوہِ فطرتش
پس چرا از مسکنِ آبا گریخت؟ | تو گماں داری کہ از اعدا گریخت؟
قصہ گویاں حق ز ما پوشیدہ اند | معنیٔ ہجرت غلط فہمیدہ اند
ہجرت آئینِ حیاتِ مسلم است | این ز اسبابِ ثباتِ مسلم است
معنیٔ او از تنک آبی رم است | ترکِ شبنم بہرِ تسخیرِ یم است

(۱) ملاحظہ ہو القصص ع ۹ پ ۲۰ ، القرآن ع ۱ پ ۱۳ ، (۲) بہ تشریح

بگذر از گل گلستان مقصودِ تست　　این زیان پیرایهٔ بندِ سودِ تست

مہر را آزاده رفتن آبروست　　عرصۂ آفاق زیرِ پاے اوست

ہمچو جو سرمایہ از باران مخواہ　　بیکران شو در جہان پایان مخواہ

بود بحرِ تلخ رو یک سادہ دشت　　ساحلے ورزید و از شرم آب گشت

بایدت آہنگِ تسخیرِ ہمہ　　تا تو می باشی فراگیرِ ہمہ

صورتِ ماہی بہ بحر آباد شو　　یعنی از قیدِ مقام آزاد شو

ہر کہ از قیدِ جہات آزاد شد　　چون فلک در شش جہت آباد شد

بوئے گل از ترکِ گل جولانگر است　　در فراخاے چمن خود گستر است

اے کہ یک جا در چمن انداختی　　مثلِ بلبل با گلے در ساختی

چون صبا بارِ قبول از دوش گیر　　گلشن اندر حلقۂ آغوش گیر

از فریبِ عصرِ نو ہشیار باش
رہ فتد اے راہرو ہشیار باش

در معنی ایں کہ وطن اساسِ ملت نیست

آں چناں قطعِ اخوت کردہ اند — بر وطن تعمیرِ ملت کردہ اند

تا وطن را شمعِ محفل ساختند — نوعِ انساں را قبائل ساختند

جنتے جستند در بئس القرار (۱) — تا احلّوا قومہم دار البوار

ایں شجر جنت ز عالم بردہ است — تلخیِ پیکار بار آوردہ است

مردمی اندر جہاں افسانہ شد — آدمی از آدمی بیگانہ شد

روح از تن رفت و ہفت اندام ماند (۲) — آدمیت گم شد و اقوام ماند

تا سیاست مسندِ مذہب گرفت — ایں شجر در گلشنِ مغرب گرفت

قصۂ دینِ مسیحائی فسرد — شعلۂ شمعِ کلیسائی فسرد

---

(۱) الم تر الی الذین بدلوا نعمۃ اللہ کفرا و احلّوا قومہم دار البوار جہنم یصلونہا و بئس القرار (آیہ شریفہ)

(۲) ہفت اندام: اعضاء جسمانی ۱۲

اُسقفے از بے طاقتی درماندۂ (۱) مہرہا از کف بروں افشاندۂ

قومِ عیسےٰ بر کلیسا پا زدہ نقدِ آئینِ چلیپا وازدہ

دہریت چوں جامۂ مذہب درید مرسلے از حضرتِ شیطاں رسید

آں فلارنساوئی باطل پرست (۲) سرمۂ او دیدۂ مردم شکست

نسخہ بہرِ شہنشاہاں نوشت در گِلِ ما دانۂ پیکار کشت

فطرتِ او سوئے ظلمت بُردہ رخت حق ز تیغِ خامۂ او لخت لخت

بتگری مانندِ آزر پیشہ اش بست نقشِ تازہ اندیشہ اش

مملکت را دینِ او معبود ساخت فکرِ او مذموم را محمود ساخت

بوسہ تا بر پائے ایں معبود زد نقدِ حق را بر عیارِ سود زد

باطل از تعلیمِ او بالیدہ است حیلہ اندازی فنے گردیدہ است

طرحِ تدبیرِ زبوں فرجام ریخت (۳) ایں خسک در جادۂ ایام ریخت

---

(۱) اُسقف: پاپائے اعظم ۱۲ ۔ (۲) فلارنساوی یعنی میکیاولی اکتاب الملوک کا مشہور مصنف جو فلارنس میں پیدا ہوا ۱۲ ۔ (۳) خسک: کانٹے ۱۲ ۔

شب بچشمِ اہلِ عالم چیدہ است
مصلحت تزویر را نامیدہ است

در معنی ایں کہ ملّتِ محمدیہ نہایتِ زمانی ہم ندارد

کہ دوام ایں ملّتِ شریفہ موعود است

در بہاراں جوششِ بلبل دیدہ رستخیزِ غنچہ و گل دیدہ
چوں عروساں غنچہ ہا آراستہ از زمیں یک شہرِ انجم خاستہ
سبزہ از اشکِ سحر شوئیدہ از سرودِ آبِ جو خوابیدہ
غنچہ بر می دمد از شاخسار گیردش بادِ نسیم اندر کنار
غنچہ از دستِ گلچیں خوں شود از چمن مانندِ بو بیروں رود

بست قمری آشیان بلبل پرید
قطرهٔ شبنم رسید و بو رمید

رخصت صد لالهٔ نا پایدار
کم نسازد رونق فصل بهار

از زیان گنج فراوانش همان
محفل گلهائے خندانش همان

فصل گل از نسترن باقی تر است
از گل و سرو و سمن باقی تر است

کان گوهر پرورے گوهر گرے
کم نگردد از شکست گوهرے

صبح از مشرق ز مغرب شام رفت
جام صد روز از خم ایّام رفت

باده ها خوردند و صهبا باقی است
دوشها خون گشت و فردا باقی است

همچنان از فرد ہائے پے سپر
هست تقویم امم پاینده تر

در سفر یار است و صحبت قائم است
فرد ره گیر است و ملّت قائم است

ذات او دیگر صفاتش دیگر است
سنت مرگ و حیاتش دیگر است

فرد برمی خیزد از مشت گلے
قوم زاید از دل صاحبدلے

فرد پور شصت و هفتاد است و بس
قوم را صد سال مثل یک نفس

زندہ فرد از ارتباطِ جان و تن / زندہ قوم از حفظِ ناموسِ کہن

مرگِ فرد از خشکیِ رودِ حیات / مرگِ قوم از ترکِ مقصودِ حیات

گرچہ ملّت ہم بمیرد مثلِ فرد (۱) / از اجل فرمان پذیرد مثلِ فرد

امتِ مسلم ز آیاتِ خداست / اصلش از ہنگامۂ قالوا بلیٰ ست

از اجل این قوم بے پرواستے (۲) / استوار از نحن نزّلنا ستے

ذکر قائم از قیامِ ذاکر است / از دوامِ او دوامِ ذاکر است

تا خدا ان یطفئوا فرمودہ است (۳) / از فسردن این چراغ آسودہ است

اُمّتے در حق پرستی کاملے / اُمّتے محبوبِ ہر صاحبدلے

حق بروں آورد این تیغِ اصیل / از نیامِ آرزو ہائے خلیلؑ

تا صداقت زندہ گردد از دمش / غیرِ حق سوزد ز برقِ پیہمش

ما کہ توحیدِ خدا را حجّتیم / حافظِ رمزِ کتاب و حکمتیم

(۱) و لکلّ اُمّۃٍ اجل (آیۂ شریفہ) (۲) انّا نحن نزّلنا الذکر و انّا لہٗ لحٰفظون (آیۂ شریفہ)

(۳) یریدون ان یطفئوا نور اللہ بافواھھم واللہ متمّ نورہٖ ولو کرہ الکٰفرون (۔۔)

آسماں با ما سرِ پیکار داشت
در بغل یک فتنهٔ تاتار داشت

بندہا از پا کشود آں فتنہ را
بر سرِ ما آزمود آں فتنہ را

فتنہ پامالِ راہش محشرے
کشتۂ تیغِ نگاہش محشرے

خفتہ صد آشوب در آغوشِ او
صبحِ امروزے نزاید دوشِ او

سطوتِ مسلم بخاک و خوں تپید
دید بغداد آنچہ روما ہم ندید

تو مگر از چرخِ کج رفتار پرس
زاں نو آئینِ کہن پندار پرس

آتشِ تاتاریاں گلزارِ کیست؟
شعلہ ہائے او گلِ دستارِ کیست؟

زانکہ ما را فطرتِ ابراہیمی است
ہم بمولا نسبتِ ابراہیمی است

از تہِ آتش بر اندازیم گل
نارِ ہر نمرود را سازیم گل

شعلہ ہائے انقلابِ روزگار
چوں بباغِ ما رسد گردد بہار

رومیاں را گرمِ بازاری نماند
آں جہانگیری جہانداری نماند

شیشۂ ساسانیاں در خوں نشست
رونقِ خمخانۂ یوناں شکست

مصر هم در امتحان ناکام ماند
استخوانِ او تهِ اهرام ماند

در جهان بانگِ اذان بوده است و هست
ملّتِ اسلامیان بوده است و هست

عشق آئینِ حیاتِ عالم است
امتزاجِ سالماتِ عالم است

عشق از سوزِ دلِ ما زنده است
از شرارِ لا اله تابنده است

گرچه مثلِ غنچه دلگیریم ما
گلستان میرد اگر میریم ما

در معنی اینکه نظامِ ملّت غیر از آئین صورت نه بندد و آئینِ ملّتِ محمّدیہ قرآن است

ملّتے را رفت چون آئین ز دست
مثلِ خاک اجزائے او از هم شکست

ہستیِ مسلم ز آئین است و بس باطنِ دینِ نبیؐ این است و بس
برگ گل شد چوں ز آئیں بستہ شد گل ز آئیں بستہ شد گلدستہ شد
نغمہ از ضبطِ صدا پیداستے ضبط چوں رفت از صدا غوغاستے
در گلوئے ما نفس موجِ ہواست چوں ہوا پابندِ نے گردد نواست
تو ہمی دانی کہ آئینِ تو چیست؟ زیرِ گردوں سرِ تمکینِ تو چیست؟
آں کتابِ زندہ قرآنِ حکیم حکمتِ او لایزال است و قدیم
نسخۂ اسرارِ تکوینِ حیات بے ثبات از قوتش گیرد ثبات
حرفِ او را ریب نے تبدیل نے (۱) (۲) آیہ اش شرمندۂ تاویل نے
پختہ تر سودائے خام از زورِ او در فتد با سنگ جام از زورِ او
می برد پابند و آزاد آورد صید بنداں را بفریاد آورد
نوعِ انساں را پیامِ آخریں حاملِ او رحمۃٌ للعالمینؐ

(۱) لاریب فیہ (آیہ شریفہ) ۱۲ - (۲) لاتبدیل لکلمات اللہ (آیہ شریفہ) ۱۲

باج می گیرد ازو نا ارجمند — بنده را از سجده سازد سربلند

رهزنان از حفظِ او رهبر شدند — از کتابے صاحبِ دفتر شدند

دشت پیمایان ز تابِ یک چراغ — صد تجلّی از علوم اندر دماغ

آنکه دوشِ کوه بارش برنتافت (۱) — سطوتِ او زهرهٔ گردوں شگافت

بنگر آں سرمایهٔ آمالِ ما — گنجد اندر سینهٔ اطفالِ ما

آں جگر تابِ بیابانِ کم آب — چشمِ او احمر ز سوزِ آفتاب

خوشتر از آهو رمِ جمّازه اش (۲) — گرم چوں آتش دمِ جمّازه اش

رختِ خواب افگنده در زیرِ نخیل — صبحدم بیدار از بانگِ رحیل

دشت سیر از بام و در نا آشنا — هرزه گردد از حضر نا آشنا

تا دلش از گرمیِ قرآں تپید — موجِ بیتابش چو گوهر آرمید

خواند ز آیاتِ مبینِ او سبق — بنده آمد خواجه رفت از پیشِ حق

(۱) اِنَّا عَرَضْنَا الاَمَانَةَ علَی السَّمٰوٰاتِ وَالْاَرْض .... الخ (آیهٔ شریفه) ۱۲ ـ (۲) جمّازه: اونٹنی ۱۲

از جهانبانی نوا زد ساز او ۔ مسندِ جم گشت پا اندازِ او

شهرها از گردِ پایش ریختند ۔ صد چمن از یک گلش انگیختند

ای گرفتارِ رسوم ایمانِ تو ۔ شیوه‌های کافری زندانِ تو

قطع کردی امرِ خود را در زُبُر [۱] ۔ [۲] جادهٔ پیمائی الی شیءٍ نُکُر

گر تو می‌خواهی مسلمان زیستن ۔ نیست ممکن جز بقرآن زیستن

صوفیِ پشمینه پوشِ حال مست ۔ از شرابِ نغمهٔ قوّال مست

آتش از شعرِ عراقی در دلش ۔ در نمی‌سازد بقرآن محفلش

از کلاه و بوریا تاج و سریر ۔ فقرِ او از خانقاه‌ها باج گیر

واعظِ دستان زن افسانه بند ۔ معنیِ او پست و حرفِ او بلند

از خطیب و دیلمی گفتارِ او [۳] ۔ با ضعیف و شاذ و مرسل کارِ او

---

(۱) فَتَقَطَّعُوا اَمْرَهُمْ بَیْنَهُمْ زُبُرًا (آیهٔ شریفه) ۔ (۲) یَوْمَ یَدْعُ الدَّاعِ اِلٰی شَیْءٍ نُّکُرٍ (آیهٔ شریفه)

(۳) خطیب و دیلمی اسمای محدثین ـ ضعیف و شاذ و مرسل: اقسام حدیث ۔ ۱۲

از تلاوت بر تو حق دارد کتاب
تو ازو کامے کہ می خواہی بیاب

در معنی اینکہ در زمانۂ انحطاط تقلید از اجتہاد اولیٰ تراست

عہدِ حاضر فتنہ ہا زیر سراست ‌ ‌ ‌ طبعِ ناپروائے او آفت گراست
بزمِ اقوامِ کہن برہم ازو ‌ ‌ ‌ شاخسارِ زندگی بے نم ازو
جلوہ اش ما را ز ما بیگانہ کرد ‌ ‌ ‌ سازِ ما را از نوا بیگانہ کرد
از دلِ ما آتشِ دیرینہ برد ‌ ‌ ‌ نور و نارِ لا الٰہ از سینہ برد
مضمحل گردد چو تقویمِ حیات ‌ ‌ ‌ ملّت از تقلید می گیرد ثبات
راہِ آبا رو کہ این جمعیت است ‌ ‌ ‌ معنیٔ تقلید ضبطِ ملّت است
در خزاں اے بے نصیب از برگ و بار ‌ ‌ ‌ از شجر مگسل بامیدِ بہار

بحر گم کردی زیاں اندیش باش	حافظِ جوئے کم آبِ خویش باش
شاید از سیلِ قہستاں بخوری	باز در آغوشِ طوفاں پروری
پیکرت دارد اگر جانِ بصیر	عبرت از احوالِ اسرائیل گیر
گرم و سردِ روزگارِ او نگر	سختیِ جانِ نزارِ او نگر
خوں گراں سیر است در رگہائے او	سنگِ صد دہلیز و یک سیمائے او
پنجۂ گردوں چو انگورش فشرد	یادگارِ موسےٰ و ہاروں نمرد
از نوائے آتشینش رفت سوز	لیکن اندر سینہ دم دارد ہنوز
زانکہ چوں جمعیتش از ہم شکست	جز براہِ رفتگاں محمل نہ بست
اے پریشاں محفلِ دیرینہ ات	مُرد شمعِ زندگی در سینہ ات
نقش بر دل معنیِ توحید کن	چارۂ کارِ خود از تقلید کن
اجتہاد اندر زمانِ انحطاط	قوم را برہم ہمی پیچد بساط
ز اجتہادِ عالمانِ کم نظر	اقتدا بر رفتگاں محفوظ تر

عقلِ آبایت ہوس فرسودہ نیست — کارِ پاکاں از غرض آلودہ نیست

فکرِ شاں ریسد ہمے باریک تر — ورعِ شاں با مصطفےٰ نزدیک تر

ذوقِ جعفرؓ کاوشِ رازیؒ نماند — آبروئے ملّتِ تازی نماند

تنگ بر ما رہگذارِ دیں شد است — ہر لئیمے رازدارِ دیں شد است

اے کہ از اسرارِ دیں بیگانۂ — با یک آئیں ساز اگر فرزانۂ

من شنیدستم ز نبّاضِ حیات — اختلافِ تست مقراضِ حیات

از یک آئینی مسلماں زندہ است — پیکرِ ملّت ز قرآں زندہ است

ما ہمہ خاک و دلِ آگاہ اوست — اعتصامش کن کہ حبل اللہ اوست

چوں گہر در رشتۂ او سفتہ شو
ورنہ مانندِ غبار آشفتہ شو

در معنی اینکه پختگی سیرت ملیه از اتباع آئین الهیه است

در شریعت معنی دیگر مجو — غیر ضو در باطن گوهر مجو

این گهر را خود خدا گوهرگر است — ظاهرش گوهر بطونش گوهر است

علم حق غیر از شریعت هیچ نیست — اصل سنت جز محبت هیچ نیست

فرد را شرع است مرقات یقین (۱) — پخته تر از وی مقامات یقین

ملت از آئین حق گیرد نظام — از نظام محکمی خیزد دوام

قدرت اندر علم او پیدا استی — هم عصا و هم ید بیضاستی

با تو گویم سر اسلام است شرع — شرع آغاز است و انجام است شرع

ای که باشی حکمت دین را امین — با تو گویم نکتهٔ شرع مبین

چون کسی گردد مزاحم بی سبب — با مسلمان در ادای مستحب

مستحب را فرض گردانیده اند — زندگی را عین قدرت دیده اند

(۱) مرقات — زینه ۱۲

روزِ هیجا لشکرِ اعدا اگر (۱) بر کمانِ صلح گردد بے خطر

گیرد آساں روزگارِ خویش را بشکند حصن و حصارِ خویش را

تا نگیرد بازِ کارِ او نظام تاختن بر کشورش آمد حرام

سرِّ ایں فرمانِ حق دانی که چیست زیستن اندر خطرها زندگیست

شرع میخواهد که چوں آئی بجنگ شعله گردی واشگافی کامِ سنگ

آزماید قوّتِ بازوئے تو (۲) می نهد الوند پیشِ روئے تو

باز گوید سرمه ساز الوند را از تفِ خنجر گداز الوند را

نیست میشِ ناتوانے لاغرے در خورِ سرپنجۂ شیرِ نرے

باز چوں با صعوه خوگر می شود (۳) از شکارِ خود زبوں تر می شود

شارعِ آئیں شناسِ خوب و زشت بهرِ تو ایں نسخۂ قدرت نوشت

از عمل آهن عصب می سازدت جائے خوبے در جهاں اندازدت

---

(۱) هیجا۔ جنگ ۱۲ ۔ (۲) الوند۔ ایران کے ایک پہاڑ کا نام ۱۲ ۔ (۳) صعوہ: ممولا ۔ ۱۲

خستہ باشی استوارت می کند | پختہ مثلِ کوہسارت می کند

ہست دینِ مصطفےٰ دینِ حیات | شرعِ او تفسیرِ آئینِ حیات

گر زمینی آسماں سازد ترا | آنچہ حق می خواند آں سازد ترا

صیقلش آئینہ سازد سنگ را

از دلِ آہن رباید زنگ را

تا شعارِ مصطفےٰ از دست رفت | قوم را رمزِ بقا از دست رفت

آں نہالِ سربلند و استوار | مسلمِ صحرائی اشتر سوار

پاے تا در وادی بطحا گرفت | تربیت از گرمی صحرا گرفت

آں چناں کاہید از بادِ عجم | ہمچو نے گردید از بادِ عجم

آنکہ کشتے شیر را چوں گوسفند | گشت از پامالِ مورے دردمند

آنکہ از تکبیرِ او سنگ آب گشت | از صفیرِ بلبلے بیتاب گشت

آنکہ عزمش کوہ را کاہے شمرد | با توکّل دست و پائے خود سپرد

آنکہ ضربش گردنِ اعدا شکست — قلبِ خویش از ضربہاے سینہ خست

آنکہ کامش نقشِ صد ہنگامہ بست — پاے اندر گوشۂ عزلت شکست

آنکہ فرمانش جہاں را ناگزیر — بر درش اسکندر و دارا فقیر

کوششِ او با قناعت ساز کرد — تا بہ کشکولِ گدائی ناز کرد

شیخ احمد سیّدِ گردوں جناب (۱) — کاسبِ نور از ضمیرش آفتاب

گل کہ می پوشد مزارِ پاکِ او — لا الہ گویاں دمد از خاکِ او

با مریدے گفت اے جانِ پدر — از خیالاتِ عجم باید حذر

زانکہ فکرش گرچہ از گردوں گذشت — از حدِ دینِ نبیؐ بیروں گذشت

اے برادر ایں نصیحت گوش کن — پندِ آں آقائے ملت گوش کن

قلب را زیں حرفِ حق گرداں قوی
با عرب در ساز تا مسلم شوی

---

(۱) حضرت شیخ احمد رفاعی رحمۃ اللہ علیہ ۱۲

در معنی این که حسنِ سیرتِ ملیه از تادّب بآدابِ محمدیہ است

سائلی مثلِ قضائے مبرمے	بر درِ ما زد صدائے پیہمے
از غضب چوبے شکستم بر سرش	حاصلِ دریوزہ افتاد از برش
عقل در آغازِ ایامِ شباب	می نیندیشد صواب و ناصواب
از مزاجِ من پدر آزردہ گشت	لالہ زارِ چہرہ اش افسردہ گشت
بر لبش آہے جگر تابے رسید	در میانِ سینہ او دل تپید
کوکبے در چشمِ او گردید و ریخت	بر سرِ مژگاں دمے تابید و ریخت
ہمچو آں مرغے کہ در فصلِ خزاں	لرزد از بادِ سحر در آشیاں
در تنم لرزید جانِ غافلم	رفت لیلائے شکیب از محملم

گفت فردا امتِ خیر الرسلؐ | جمع گردد پیشِ آں مولائے کُل
غازیانِ ملتِ بیضائے او | حافظانِ حکمتِ رعنائے او
ہم شہیدانے کہ دیں را حجت اند | مثلِ انجم در فضائے ملت اند
زاہدان و عاشقانِ دل فگار | عالمان و عاصیانِ شرمسار
درمیانِ انجمن گردد بلند | نالہ ہائے ایں گدائے دردمند
اے صراطت مشکل از بے مرکبی | من چہ گویم چوں مرا پرسد نبیؐ

حق جوانے مسلمے با تو سپرد
کو نصیبے از دبستانم نبرد
از تو ایں یک کار آساں ہم نشد
یعنی آں انبارِ گل آدم نشد"

در ملامت نرم گفتار آں کریم | من رہینِ خجلت و امید و بیم
اندکے اندیش و یاد آر اے پسر | اجتماعِ امتِ خیر البشرؐ

باز این ریشِ سفیدِ من نگر | لرزهٔ بیم و امیدِ من نگر
بر پدر این جورِ نازیبا مکن | پیشِ مولا بنده را رسوا مکن
غنچهٔ از شاخسارِ مصطفےٰ | گل شو از بادِ بهارِ مصطفےٰ
از بهارش رنگ و بو باید گرفت | بهرهٔ از خُلقِ او باید گرفت
مرشدِ رومی چه خوش فرموده است | آنکه یَم در قطره اش آسوده است
"مگسل از ختم الرسلؐ ایامِ خویش | تکیه کم کن بر فن و بر گامِ خویش"
فطرتِ مسلم سراپا شفقت است | در جهان دست و زبانش رحمت است
آنکه مهتاب از سرِ انگشتش دو نیم | رحمتِ او عام و اخلاقش عظیم
از مقامِ او اگر دور ایستی | از میانِ معشرِ[1] ما نیستی
تو که مرغِ بوستانِ ما ستی | هم صفیر و هم زبانِ ما ستی
نغمهٔ داری اگر تنها مزن | جز به شاخِ بوستانِ ما مزن

(۱) معشر: گروه - جماعت - ۱۲

هرچہ ہست از زندگی سرمایہ دار   میرد اندر عنصرِ ناسازگار

بلبل استی در چمن پرواز کن   نغمہ با ہم نوایاں ساز کن

ور عقاب استی تہِ دریا مزی   جز بخلوت خانۂ صحرا مزی

کوکبی؟ می تاب بر گردونِ خویش

پا منہ بیروں ز پیرامونِ خویش

قطرۂ آبے گر از نیساں بری   در فضاے بوستانش پروری

تا مثالِ شبنم از فیضِ بہار   غنچۂ تنگش بگیرد در کنار

از شعاعِ آسماں تابِ سحر   کز فسونش غنچہ می بندد شجر

عنصرِ نم برکشی از جوہرش (۱) ذوقِ رم از سالماتِ مضطرش

گوہرت جز موجِ آبے ہیچ نیست   سعیِ تو غیر از سرابے ہیچ نیست

دریم اندازیش کہ گردد گوہرے   تابِ او لرزد چو تابِ اخترے

---

(۱) سالمات: اجزاے ترکیبی ۱۲

قطرهٔ نیساں کہ مہجور از یم است — نذرِ خاشاکے مثالِ شبنم است

طینتِ پاکِ مسلماں گوہر است — آب و تابش از یمِ پیغمبر است

آبِ نیسانی بآغوشش درآ — وز میانِ قلزمش گوہر برآ

در جہاں روشن تر از خورشید شو

صاحبِ تابانیٔ جاوید شو

در معنی ایں کہ حیاتِ ملیہ مرکزِ محسوس میخواهد و مرکزِ ملتِ اسلامیہ بیت الحرام است

می کشایم عقدہ از کارِ حیات — سازمت آگاہِ اسرارِ حیات

چوں خیال از خود رمیدن پیشہ اش — از جہت رم کشیدن پیشہ اش

در جهانِ دیر و زود آید چسان؟ — وقتِ او فردا و دی زاید چسان؟

گر نظر داری یکے بر خود نگر — جز رمِ پیہم نۂ اے بیخبر

تا نماید تابِ ناشہودِ خویش — شعلۂ او پردہ بند از دودِ خویش

سیرِ او را تا سکون بیند نظر — موجِ جوشش بستہ آمد در گہر

آتشِ او دم بجوشش اندر کشید — لالہ گردید و ز شاخے بر دمید

فکرِ خامِ تو گران خیز است و لنگ — تہمتِ گل بست بر پروازِ رنگ

زندگی مرغِ نشیمن ساز نیست — طائرِ رنگ است و جز پرواز نیست

در قفس وامانده و آزاد ہم — با نواہا می زند فریاد ہم

از پرِ ش پرواز شوید دمبدم — چارۂ خود کردہ جوید دمبدم

عقدہ ہا خود می زند در کارِ خویش — باز آسان می کند دشوارِ خویش

پا بگل گردد حیاتِ تیز گام — تا دو بالا گرددش ذوقِ خرام

سازہا خوابیدہ اندر سوزِ او — دوش و فردا زادۂ امروزِ او

دمبدم مشکل گر و آسان گذار
دمبدم نو آفرین و تازه کار

گرچه مثلِ بُو سراپایش رم است
چوں وطن در سینهٔ گیرد دم است

رشته هائے خویش را بر خود تند
تیمه گردد گره بر خود زند

در گره چوں دانه دارد برگ و بر
چشم بر خود وا کند گردد شجر

خلعتے از آب و گِل پیدا کند
دست و پا و چشم و دل پیدا کند

خلوت اندر تن گزیند زندگی
انجمن ها آفریند زندگی

همچناں آئینِ میلادِ اُمم
زندگی بر مرکزے آید بهم

حلقه را مرکز چو جاں در پیکر است
خطِ او در نقطهٔ او مضمر است

قوم را ربط و نظام از مرکزے
روزگارش را دوام از مرکزے

راز دار و رازِ ما بیت الحرم
سوزِ ما هم سازِ ما بیت الحرم

چوں نفس در سینه او پروریم
جانِ شیریں است او ما پیکریم

تازه رو بستانِ ما از شبنمش　　مزرعِ ما آب گیر از زمزمش

تاب دار از ذرّه هایش آفتاب　　غوطه زن اندر فضایش آفتاب

دعوئ او را دلیل استیم ما　　از براہینِ خلیل استیم ما

در جہاں ما را بلند آوازه کرد　　با حدوثِ ما قدم شیرازه کرد

ملّتِ بیضا ز طوفش ہم نفس　　ہمچو صبحِ آفتاب اندر قفس

از حسابِ او یکی بسیاریت　　پخته از بندِ یکی خودداریت

تو ز پیوندِ حریمے زندهٔ　　تا طوافِ او کنی پایندهٔ

در جہاں جانِ امم جمعیّت است　　در نگر سرِّ حرم جمعیّت است

عبرتے اے مسلمِ روشن ضمیر　　از مآلِ اُمّتِ موسیٰ بگیر

داد چوں آں قوم مرکز را ز دست　　رشتهٔ جمعیّتِ ملّت شکست

آنکه بالید اندر آغوشِ رسل　　جزوِ او دانندهٔ اسرارِ کل

دہر سیلی بر بناگوشش کشید　　زندگی خوں گشت و از چشمش چکید

رفت نم از ریشہ ہائے تاکِ او　　بید مجنوں ہم نروید خاکِ او

از گلِ غربت زباں گم کردۂ (۱)　　ہم نوا ہم آشیاں گم کردۂ

شمع مُرد و نوحہ خواں پروانہ اش　　مشتِ خاکم لرزد از افسانہ اش

اے ز تیغِ جورِ گردوں خستہ تن　　اے اسیرِ التباس و وہم و ظن

پیرہن را جامۂ احرام کن　　صبح پیدا از غبارِ شام کن

مثلِ آبا غرق اندر سجدہ شو　　آنچناں گم شو کہ یکسر سجدہ شو

مسلمِ پیشیں نیازے آفرید　　تا بہ نازِ عالم آشوبے رسید

در رہِ حق پا بہ نوکِ خار ہست
گلستاں در گوشۂ دستار ہست

---

(۱) از گلِ غربت : یعنی غربت کی وجہ سے ۔ ۱۲

درمعنیٔ ایں کہ جمعیتِ حقیقی از محکم گرفتنِ نصب العین

ملیہ است و نصب العینِ امتِ محمدیہ حفظ و نشرِ توحید است

با تو آموزم زبانِ کائنات — حرف و الفاظ است اعمالِ حیات

چوں ز ربطِ مدعاے بستہ شد — زندگانی مطلعِ برجستہ شد

مدعا گردد اگر مہمیزِ ما — ہمچو صرصر می رود شبدیزِ ما

مدعا رازِ بقائے زندگی — جمعِ سیمابِ قوائے زندگی

چوں حیات از مقصدے محرم شود — ضابطِ اسبابِ ایں عالم شود

خویشتن را تابعِ مقصد کند — بہرِ او چیند گزیند رد کند

ناخدا را یم روی از ساحل است — اختیارِ جادہ ہا از منزل است

بر دلِ پروانہ داغ از ذوقِ سوز — طوفِ او گردِ چراغ از ذوقِ سوز

قیس اگر آوارہ در صحراستے | مدعائش محمل لیلاستے

تا بود شہر آشنا لیلائے ما | بر نمی خیزد بصحرا پائے ما

ہمچو جاں مقصود پنہاں در عمل | کیف و کم از وے پذیرد ہر عمل

گردشِ خونے کہ در رگہائے ماست | تیز از سعیِ حصولِ مدعاست

از تفِ او خویش را سوزد حیات | آتشے چوں لالہ اندوزد حیات

مدعا مضرابِ سازِ ہمت است | مرکزے کو جاذبِ ہر قوت است

دست و پائے قوم را جنباند او | یک نظر صد چشم را گرداند او

شاہدِ مقصود را دیوانہ شو | طائفِ ایں شمع چوں پروانہ شو

خوش نوائے نغمہ سازِ قُم زد است (۱) | زخمۂ معنی برابریشم زد است

تا کشد خار از کفِ پا رہ سپیر | می شود پوشیدہ محمل از نظر

---

(۱) رفتم کہ خار از پا کشم محمل نہاں شد از نظر
یک لحظہ غافل گشتم و صد سالہ راہم دور شد (ملک قمی)

گر بقدرِ یک نفس غافل شدی
دُور صد فرسنگ از منزل شدی

این کهن پیکر کہ عالم نامِ اوست (۱) ز امتزاجِ امہات اندامِ اوست
صد نیستاں کاشت تا یک نالہ رست صد چمن خوں کرد تا یک لالہ رست
نقشہا آورد و افگند و شکست تا بہ لوحِ زندگی نقشِ تو بست
نالہ ہا در کشتِ جاں کاریدہ است تا نوائے یک اذاں بالیدہ است
مدتے پیکار با احرار داشت با خداوندانِ باطل کار داشت
تخمِ ایماں آخر اندر گِل نشاند با زبانت کلمۂ توحید خواند
نقطۂ ادوارِ عالم لا الٰہ انتہائے کارِ عالم لا الٰہ
چرخ را از زورِ او گردندگی مہر را پایندگی رخشندگی
بحر گوہر آفرید از تابِ او موج در دریا تپید از تابِ او

(۱) امتزاجِ امہات یعنی عناصر کا اختلاط ۱۲

خاک از موجِ نسیمش گل شود — مشتِ پر از سوزِ او بلبل شود

شعله در رگهای تاک از سوزِ او — خاکِ مینا تابناک از سوزِ او

نغمه هایش خفته در سازِ وجود — جویدت ای زخمه ور سازِ وجود

صد نوا داری چو خون در تن روان — خیز و مضرابی به تارِ او رسان

زانکه در تکبیر رازِ بودِ تست — حفظ و نشرِ لا اله مقصودِ تست

تا نه خیزد بانگِ حق از عالمی — گر مسلمانی نیاسائی دمی

می ندانی آیهٔ امّ الکتاب (۱) — امّتِ عادل ترا آمد خطاب

آب و تابِ چهرهٔ ایّام تو — در جهان شاهد علی الاقوام تو

نکته سنجان را صلای عام ده — از علومِ امّیی پیغام ده

امّیی پاک از هوی گفتارِ او (۲) — شرحِ رمزِ ما غوی گفتارِ او (۳)

---

(۱) وکذلک جعلنکم امّةً وسطاً لتکونوا شهداء علی النّاس ط

(۲) وما ینطق عن الهوی ۱۲

(۳) ما ضلّ صاحبکم وما غوی - ۱۲

تا بدست آوردِ نبضِ کائنات — وا نمود اسرارِ تقویمِ حیات

از قبائے لالہ ہائے ایں چمن — پاک شست آلودگیہائے کہن

در جہاں وابستہ دینش حیات — نیست ممکن جز بآئینش حیات

اے کہ می داری کتابش در بغل — تیز تر نہ پا بہ میدانِ عمل

فکرِ انساں بت پرستے بتگرے — ہر زماں در جستجوئے پیکرے

باز طرحِ آذری انداخت است — تازہ تر پروردگارے ساخت است

کاید از خوں ریختن اندر طرب — نامِ او رنگ است و ہم ملک و نسب

آدمیت کشتہ شد چوں گوسفند — پیشِ پائے ایں بتِ نا ارجمند

اے کہ خوردستی ز مینائے خلیلؑ — گرمیٔ خونت ز صہبائے خلیلؑ

بر سرِ ایں باطلِ حق پیرہن — تیغِ لَا مَوْجُوْدَ اِلَّا ھُو بزن

جلوہ در تاریکیٔ ایام کن (۱) — آنچہ بر تو کامل آمد عام کن

(۱) الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم نعمتی۔

لرزم از شرمِ تو چوں روزِ شمار | پرسدت آں آبروے روزگار

حرفِ حق از حضرتِ ما بردۂ
پس چرا با دیگراں نسپردۂ

در معنیٰ اینکہ توسیعِ حیاتِ ملیہ از تسخیرِ قوائے نظامِ عالم است

اے کہ با نادیدہ پیماں بستۂ | ہمچو سیل از قیدِ ساحل رستۂ

چوں نہال از خاکِ ایں گلزار خیز | دل بغائب بند و با حاضر ستیز

ہستیٔ حاضر کند تفسیرِ غیب | می شود دیباچۂ تسخیرِ غیب

ماسوا از بہرِ تسخیر است و بس | سینۂ او عرضۂ تیر است و بس

از کُنِ حق ماسوا شد آشکار | تا شود پیکانِ تو سنداں گذار

رشتۂ باید گرہ اندر گرہ | تا شود لطفِ کشودن را فرہ

(۱) [illegible] — (۲) [illegible]

غنچۂ؟ از خود چمن تعمیر کن | شبنمی؟ خورشید را تسخیر کن
از تو می آید اگر کارِ شگرف | از دمے گرمے گداز این شیر برف
ہر کہ محسوسات را تسخیر کرد | عالمے از ذرّہ تعمیر کرد
آنکہ تیرش قدسیاں را سینہ خست | اوّل آدم را سرِ فتراک بست
عقدۂ محسوس را اوّل کشود | ہمت از تسخیرِ موجود آزمود
کوہ و صحرا دشت و دریا بحر و بر | تختۂ تعلیم اربابِ نظر
اے کہ از تاثیرِ افیوں خفتۂ | عالمِ اسباب را دوں گفتۂ
خیز و وا کن دیدۂ مخمور را | دوں مخواں این عالمِ مجبور را
غایتش توسیعِ ذاتِ مسلم است | امتحانِ ممکناتِ مسلم است
می زند شمشیرِ دوراں بر تنت | تا بہ بینی ہست خوں اندر تنت
سینہ را از سنگ زورے ریش کن | امتحانِ استخوانِ خویش کن
حق جہاں را قسمتِ نیکاں شمرد | جلوہ اش با دیدۂ مومن سپرد

کارواں را رہگذار است ایں جہاں　　نقدِ مومن را عیار است ایں جہاں

گیر او را تا نہ او گیرد ترا

ہمچو مے اندر سبو گیرد ترا

دُلدلِ اندیشہ ات طوطی پر است　　آں کہ گاوش آسماں پہناور است

احتیاجِ زندگی میر اندش　　بر زمیں گردوں سپر گرداندش

تا ز تسخیرِ قوائے ایں نظام　　ذو فنونیہائے تو گردد تمام

نائبِ حق در جہاں آدم شود　　بر عناصر حکمِ او محکم شود

تنگی ات پہنا پذیرد در جہاں　　کارِ تو اندام گیرد (۱) در جہاں

خویش را بر پشتِ باد اسوار کن　　یعنی ایں جمازہ را ما ہار کن

دست رنگیں کن ز خونِ کوہسار　　جوئے آبِ گوہر از دریا برآر

صد جہاں در یک فضا پوشیدہ اند　　مہرہا در ذرّہ ہا پوشیدہ اند

(۱) اندام گرفتن کار یعنی آراستہ شدن کار - ۱۲

از شعاعش دیده کن نادیده را — وانما اسرارِ نافهمیده را

تابش از خورشیدِ عالمتاب گیر — برقِ طاق افروز از سیلاب گیر

ثابت و سیّارهٔ گردون وطن — آن خداوندانِ اقوامِ کهن

این همه ای خواجه آغوشِ تو اند (۱) — پیش خیز و حلقه در گوشِ تو اند (۲)

جستجو را محکم از تدبیر کن — انفس و آفاق را تسخیر کن

چشمِ خود بکشا و در اشیا نگر — نشّه زیرِ پردهٔ صهبا نگر

تا نصیب از حکمتِ اشیا برد — ناتوان باج از توانایان خورد

صورتِ هستی ز معنی ساده نیست — این کهن ساز از نوا افتاده نیست

برق آهنگ است هشیارش زنند — خویش را چون زخمه بر تارش زنند

تو که مقصودِ خطابِ انظری — پس چرا این راه چون کوران بری

قطرهٔ کز خود فروزی محرم است — باده اندر تاک و بر گل شبنم است

---

(۱) آغوش: لونڈی کنیز ۱۲ — (۲) پیش خیز: خدمتگار ۱۲ —

چوں بدریا در رود گوہر شود | جوہرش تابندہ چوں اختر شود

چوں صبا بر صورتِ گلہا متن | غوطہ اندر معنیِ گلزار زن

آنکہ بر اشیا کمند انداخت است | مرکب از برق و حرارت ساخت است

حرف چوں طائر بہ پرواز آورد (۱) | نغمہ را بے زخمہ از ساز آورد

اے خرت لنگ از رہِ دشوارِ زیست | غافل از ہنگامۂ پیکارِ زیست

ہمرہانت پے بہ منزل بُردہ اند | لیلیِ معنی ز محمل بُردہ اند

تو بصحرا مثلِ قیس آوارۂ | خستۂ واماندۂ بیچارۂ

علم اسما (۲) اعتبارِ آدم است
حکمتِ اشیا حصارِ آدم است

---

(۱) مرزا غالب بہ تغییرِ الفاظ ۱۲ - (۲) و علّم آدم الاسماء

در معنی اینکه کمالِ حیاتِ ملّیه این است که ملّت مثلِ فرد احساسِ خودی پیدا کند و تولید و تکمیلِ این احساس از ضبطِ روایاتِ ملّیه ممکن گردد

کودکی را دیدی ای بالغ نظر — کو بود از معنی خود بی خبر

ناشناسِ دور و نزدیک آنچنان — ماه را خواهد که برگیرد عنان

از همه بیگانه آن مامک پرست — گریه مست و شیر مست و خواب مست

زیر و بم را گوشِ او درگیر نیست — نغمه اش جز شورشِ زنجیر نیست

ساده و دوشیزه افکارش هنوز — چون گهر پاکیزه گفتارش هنوز

جستجو سرمایهٔ پندارِ او — از چرا چون کی کجا گفتارِ او

نقش گیرِ این و آں اندیشہ اش ‌ ‌ ‌ ‌ غیر جوئی غیر بینی پیشہ اش

چشمش از دنبال اگر گیرد کسے ‌ ‌ ‌ ‌ جانِ او آشفتہ می گردد بسے

فکرِ خامش در ہوائے روزگار ‌ ‌ ‌ ‌ پر کشا مانندِ بازِ نو شکار

در پئے نخچیر ہا بگذاردش ‌ ‌ ‌ ‌ باز سوئے خویشتن می آردش

تا ز آتشگیریِ افکارِ او (۱) ‌ ‌ ‌ ‌ گل فشاند زرچکِ پندارِ او

چشمِ گیرایش فتد بر خویشتن ‌ ‌ ‌ ‌ دستکے بر سینہ می گوید کہ "من"

یادِ او با خود شناسایش کند ‌ ‌ ‌ ‌ حفظِ ربطِ دوش و فردایش کند

سفتہ ایامش درین تارِ زر اند ‌ ‌ ‌ ‌ ہمچو گوہر از پئے یک دیگر اند

گرچہ ہر دم کاہد افزاید گلش ‌ ‌ ‌ ‌ "من" ہمانستم کہ بودم در دلش

این "من" نوزادہ آغازِ حیات

نغمۂ بیداریِ سازِ حیات

---

(۱) زرچک: ایک قسم کی آتشبازی جسے ہندی میں پھلجھڑی کہتے ہیں ۱۲

ملّتِ نوزادہ مثلِ طفلک است طفلکے کو در کنارِ مادر است

طفلکے از خویشتن ناآگہے گوہرِ آلودۂ خاکِ رہے

بستہ با امروزِ او فرداش نیست حلقہ ہائے روز و شب در پاش نیست

چشمِ ہستی را مثالِ مردم است غیر را بینندہ و از خود گم است

صد گرہ از رشتۂ خود وا کند تا سرِ تارِ خودی پیدا کند

گرم چوں افتد بکارِ روزگار ایں شعورِ تازہ گردد پایدار

نقشہا بردارد و اندازد او سرگذشتِ خویش را می سازد او

فرد چوں پیوندِ ایامش گسیخت شانۂ ادراکِ او دندانہ ریخت

قوم روشن از سوادِ سرگذشت خودشناس آمد زیادِ سرگذشت

سرگذشتِ او گر از یادش رود باز اندر نیستی گم می شود

نسخۂ بودِ ترا اے ہوشمند ربطِ ایام آمدہ شیرازہ بند

ربطِ ایام است ما را پیرہن سوزنش حفظِ روایاتِ کہن

چیست تاریخ اے ز خود بیگانۂ ‌‌ ‌ داستانے قصۂ افسانۂ؟

ایں ترا از خویشتن آگہ کند ‌ ‌ ‌ آشنائے کار و مرد رہ کند

روح را سرمایۂ تاب است ایں ‌ ‌ ‌ جسمِ ملت را چو اعصاب است ایں

ہمچو خنجر بر فسانت می زند ‌ ‌ ‌ باز بر روئے جہانت می زند

وہ چہ سازِ جاں نگار و دلپذیر ‌ ‌ ‌ نغمہ ہائے رفتہ در تارش اسیر

شعلۂ افسردہ در سوزش نگر ‌ ‌ ‌ دوش در آغوشِ امروزش نگر

شمعِ او بختِ امم را کوکب است ‌ ‌ ‌ روشن از وے امشب و ہم دیشب است

چشمِ پُرکارے کہ بیند رفتہ را ‌ ‌ ‌ پیشِ تو باز آفریند رفتہ را

بادۂ صد سالہ در مینائے او ‌ ‌ ‌ مستیِ پارینہ در صہبائے او

صید گیرے کو بدام اندر کشید ‌ ‌ ‌ طائرے کز بوستانِ ما پرید

ضبط کن تاریخ را پایندہ شو ‌ ‌ ‌ از نفسہائے رمیدہ زندہ شو

دوش را پیوند با امروز کن ‌ ‌ ‌ زندگی را مرغِ دست آموز کن

رشتهٔ ایّام را آور بدست ‏ ‏ ورنه گردی روزکور و شب پرست

سر زند از ماضیٔ تو حالِ تو ‏ ‏ خیزد از حالِ تو استقبالِ تو

مشکن ار خواهی حیاتِ لازوال ‏ ‏ رشتهٔ ماضی ز استقبال و حال

موجِ ادراکِ تسلسل زندگی است

مے کشاں را شورِ قلقل زندگی است

در معنیٔ ایں کہ بقائے نوع از امومت است و حفظ و احترامِ امومت اصلِ اسلام است

نغمه خیز از زخمهٔ زن سازِ مرد ‏ ‏ از نیازِ او دوبالا نازِ مرد

پوششِ عریانیٔ مردان زن است (۱) ‏ ‏ حسنِ دلجو عشق را پیراهن است

(۱) هنّ لباس لکم (آیہ شریفہ)

عشقِ حق پروردۂ آغوشِ او — این نوا از زخمۂ خاموشِ او

آنکہ نازد بر وجودش کائنات (۱) — ذکرِ او فرمود با طیب و صلوٰة

مسلمے کو را پرستارے شمرد — بہرۂ از حکمتِ قرآں نبرد

نیک اگر بینی امومت رحمت است — زانکہ او را با نبوّت نسبت است

شفقتِ او شفقتِ پیغمبر است — سیرتِ اقوام را صورتگر است

از امومت پختہ تر تعمیرِ ما — در خطِ سیمائے او تقدیرِ ما

ہست اگر فرہنگِ تو معنی رسے — حرفِ اُمت نکتہ ہا دارد بسے

گفت آں مقصودِ حرفِ کُن فکاں — زیرِ پائے اُمّہات آمد جناں

ملّت از تکریمِ ارحام است و بس — ورنہ کارِ زندگی خام است و بس

از امومت گرم رفتارِ حیات — از امومت کشفِ اسرارِ حیات

از امومت پیچ و تابِ جوئے ما — موج و گرداب و حبابِ جوئے ما

(۱) حدیثِ مشہور ۱۲

آں دُخِ رستناق زادے جاہلے (۱)(۲)(۳) پست بالائے سطبرے بدگلے

ناتراشے پرورش نادادۂ / کم نگاہے کم زبانے سادۂ

دل ز آلامِ امومت کردہ خوں / گردِ چشمش حلقہ ہائے نیلگوں

ملت ار گیرد ز آغوشش بدست / یک مسلمانِ غیورِ حق پرست

ہستیِ ما محکم از آلامِ اوست / صبحِ ما عالم فروز از شامِ اوست

واں تہی آغوش نازک پیکرے / خانہ پروردِ نگاہش محشرے

فکرِ او از تابِ مغرب روشن است / ظاہرش زن باطنِ او نازن است

بندہائے ملتِ بیضا گسیخت / تا ز چشمش عشوہ ہا حل کردہ ریخت

شوخ چشم فتنہ زا آزاد نیش / از حیا نا آشنا آزاد کیش

علمِ او بارِ امومت برنتافت / بر سرِ شامش یکے اختر نتافت

ایں گل از بستانِ ما نارستہ بہ
داغش از دامانِ ملت شستہ بہ

لالہ ہا گویاں چو انجم بے شمار | بستہ چشم اندر ظلامِ روزگار
پا نبردہ از عدم بیروں ہنوز | از سوادِ کیف و کم بیروں ہنوز
مضمر اندر ظلمتِ موجودِ ما | آں تجلّی ہاے نامشہودِ ما
شبنمے بر برگِ گل ننشستۂ | غنچہ ہاے از صبا ناخستۂ
بردمد ایں لالہ زارِ ممکنات | از خیابانِ ریاضِ امّہات
قوم را سرمایہ اے صاحب نظر | نیست از نقد و قماش و سیم و زر
مالِ او فرزند ہاے تندرست | تر دماغ و سخت کوش و چاق و چست

حافظِ رمزِ اخوّت مادراں
قوّتِ قرآن و ملّت مادراں

در معنی این کہ سیدۃ النساء فاطمۃ الزہرا رضؓ اسوۂ کاملہ ایست

برائے نسائے اسلام

مریم رضؓ از یک نسبت عیسیٰ عم عزیز
از سہ نسبت حضرت زہرا رضؓ عزیز

نورِ چشم رحمۃ للعالمین صلعم
آں امامِ اولین و آخرین

آں کہ جاں در پیکرِ گیتی دمید
روزگارِ تازہ آئین آفرید

بانوے آں تاجدارِ ہل اتیٰ
مرتضےٰ مشکل کشا شیرِ خدا

پادشاہ و کلبۂ ایوانِ او
یک حسام و یک زرہ سامانِ او

مادرِ آں مرکزِ پرکارِ عشق
مادرِ آں کاروان سالارِ عشق

آں یکے شمعِ شبستانِ حرم
حافظِ جمعیتِ خیر الامم

تا نشیند آتشِ پیکار و کیں
پشتِ پا زد بر سرِ تاج و نگیں

وان دگر مولائے ابرارِ جہاں — قوّتِ بازوئے احرارِ جہاں

در نوائے زندگی سوز از حسین رضہ — اہلِ حق حرّیت آموز از حسین رضہ

سیرتِ فرزندہا از اُمّہات — جوہرِ صدق و صفا از اُمّہات

مزرعِ تسلیم را حاصل بتول رضہ — مادراں را اسوۂ کامل بتول رضہ

بہرِ محتاجے دلش آں گونہ سوخت — با یہودے چادرِ خود را فروخت

نوری و ہم آتشی فرمانبرش — گُم رضایش در رضائے شوہرش

آں ادب پروردۂ صبر و رضا — آسیا گردان و لب قرآں سرا

گریہ ہائے او ز بالیں بے نیاز — گوہر افشاندے بدامانِ نماز

اشکِ او برچید جبریل از زمیں — ہمچو شبنم ریخت بر عرشِ بریں

رشتۂ آئینِ حق زنجیرِ پاست — پاسِ فرمانِ جنابِ مصطفٰے است

ورنہ گردِ تربتش گردیدمے
سجدہ ہا بر خاکِ او پاشیدمے

خطاب بہ مخدّراتِ اسلام

اے ردایت پردۂ ناموسِ ما (۱) تابِ تو سرمایۂ فانوسِ ما

طینتِ پاکِ تو مارا رحمت است قوّتِ دین و اساسِ ملت است

کودکِ ما چوں لب از شیرِ تو شست لا الٰہ آموختی او را نخست

می تراشد مہرِ تو اطوارِ ما فکرِ ما گفتارِ ما کردارِ ما

برقِ ما کو در سحابت آرمید بر جبل رخشید و در صحرا تپید

اے امینِ نعمتِ آئینِ حق در نفسہائے تو سوزِ دینِ حق

دورِ حاضر تر فروش و پُرفن است کاروانش نقدِ دیں را رہزن است

کور و یزداں ناشناس ادراکِ او ناکساں زنجیریِ پیچاکِ او

چشمِ او بیباک و ناپرواستے پنجۂ مژگانِ او گیراستے

(۱) ردا: چادر ۱۲

صیدِ او آزاد خواند خویش را　　کشتۂ او زندہ داند خویش را

آب بندِ نخلِ جمعیت توئی　　حافظِ سرمایۂ ملت توئی

از سرِ سود و زیاں سودا مزن　　گام جز بر جادۂ آبا مزن

ہوشیار از دستبردِ روزگار　　گیر فرزندانِ خود را در کنار

این چمن زاداں کہ پر نکشادہ اند　　ز آشیانِ خویش دور افتادہ اند

فطرتِ تو جذبہ ہا دارد بلند　　(۱) چشمِ ہوش از اسوۂ زہرا رضؓ مبند

تا حسینےؓ شاخِ تو بار آورد

موسمِ پیشیں بگلزار آورد

---

(۱) اسوہ : نمونہ ۱۲

خلاصۂ مطالبِ مثنوی

در تفسیرِ سورۂ اخلاص

قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ

من شبے صدّیق رض را دیدم بخواب | گُل ز خاکِ راہِ او چیدم بخواب
آں اَمَنَّ النَّاس بر مولائے ما (۱) | آں کلیمِ اوّلِ سینائے ما
ہمتِ او کشتِ ملّت را چو ابر | ثانیِ اسلام و غار و بدر و قبر
گفتمش اے خاصۂ خاصانِ عشق | عشقِ تو سرِّ مطلعِ دیوانِ عشق

(۱) اَمَنَّ النَّاسِ عَلَیَّ فِیْ صُحْبَتِہٖ وَمَالِہٖ اَبُوْبَکْرٍ (حدیث)

پخته از دستت اساسِ کارِ ما	چارهٔ فرما پئے آزارِ ما
گفت تا کے در ہوس گردی اسیر	آب و تاب از سورهٔ اخلاص گیر
اینکه در صد سینه پیچد یک نفس	سرّے از اسرارِ توحید است و بس
رنگِ او بر کن مثالِ او شوی	در جہاں عکسِ جمالِ او شوی
آنکه نامِ تو مسلماں کرده است	از دوئی سوئے یکی آورده است
خویشتن را ترک و افغاں خوانده	وائے بر تو آنچه بودی مانده
وار ہاں نامیده را از نامہا	ساز با خُم درگذر از جامہا
اے که تو رسوائے نام افتاده	از درختِ خویش خام افتاده
با یکی ساز از دوئی بردار رخت	وحدتِ خود را مگرداں لخت لخت
اے پرستارِ یکی گر تو توئی	تا کجا باشی سبق خوانِ دوئی
تو درِ خود را بخود پوشیده (۱)	در دل آور آنچه بر لب چیده

(۱) پوشیدن بمعنی بستن ۱۲

صد ملل از ملّتے انگیختی　　بر حصارِ خود شبیخوں ریختی
یک شو و توحید را مشہود کن　　غائبش را از عمل موجود کن
لذتِ ایماں فزاید در عمل
مردہ آں ایماں کہ ناید در عمل

اللّٰہ الصمد

گر بہ اللہ الصمد دل بستۂ　　از حدِ اسباب بیروں جستۂ
بندۂ حق بندۂ اسباب نیست　　زندگانی گردشِ دولاب نیست
مسلم استی بے نیاز از غیر شو　　اہلِ عالم را سراپا خیر شو
پیشِ منعم شکوۂ گردوں مکن　　دستِ خویش از آستیں بیروں مکن
چوں علیؓ درساز بانانِ شعیر　　گردنِ مرحب شکن خیبر بگیر
منت از اہلِ کرم بردن چرا　　نشترِ لا و نعم خوردن چرا

رزقِ خود را از کفِ دوناں مگیر — یوسف استی خویش را ارزاں مگیر

گرچہ باشی مور وہم بے بال و پر — حاجتے پیشِ سلیمانے مبر

راہ دشوار است ساماں کم بگیر — در جہاں آزاد زی آزاد میر

سبحۂ اَقْلِلْ مِنَ الدُّنْیا شمار (۱) — از تَعِشْ حُرّاً شوی سرمایہ دار

تا توانی کیمیا شو گِل مشو — در جہاں منعم شو و سائل مشو

اے شناسائے مقامِ بو علیؒ — جرعۂ آرم ز جامِ بو علیؒ

پشتِ پا زن تختِ کیکاؤس را — سر بدہ از کف مدہ ناموس را

خود بخود گردد درِ میخانہ باز
بر تہی پیمانگانِ بے نیاز

قایدِ اسلامیاں ہاروں رشید — آنکہ نقفور آبِ تیغِ او چشید

(۱) اَقْلِلْ مِنَ الدُّنْیَا تَعِشْ حُرّاً (قولِ فاروقؓ)

(۲) نقفور: رومی پادشاہ جس کو ہاروں نے متعدد بار شکست دی۔

گفت مالکؓ را کہ ای مولائے قوم
روشن از خاک درت سیمائے قوم

ای نوا پرداز گلزار حدیث
از تو خواہم درس اسرار حدیث

لعل تا کے پردہ بند اندر یمن
خیز و در دارالخلافت خیمہ زن

ای خوشا تابانیٔ روز عراق
ای خوشا حسن نظر سوز عراق

می چکد آب خضر از تاک او
مرہم زخم مسیحا خاک او

گفت مالکؓ مصطفیٰ را چاکرم
نیست جز سودائے او اندر سرم

من کہ باشم بستہ فتراک او
بر نخیزم از حریم پاک او

زندہ از تقبیل خاک یثربم
خوشتر از روز عراق آمد شبم

عشق می گوید کہ فرمانم پذیر
پادشاہاں را بخدمت ہم مگیر

تو ہمی خواہی مرا آقا شوی
بندۂ آزاد را مولا شوی

بہر تعلیم تو آیم بر درت
خادم ملت نگردد چاکرت

بہرہ خواہی اگر از علم دیں
در میان حلقۂ درسم نشیں

بی نیازی نازہا دارد بسی

نازِ او اندازہا دارد بسی

بی نیازی رنگِ حق پوشیدن است — رنگِ غیر از پیرہن شوئیدن است

علمِ غیر آموختی اندوختی — روی خویش از غازہ اش افروختی

ارجمندی از شعارش می بری — من ندانم تو توئی یا دیگری

از نسیمش خاکِ تو خاموش گشت — وز گل و ریحان تہی آغوش گشت

کشتِ خود از دستِ خود ویران مکن — از سحابش گدیۂ باران مکن

عقلِ تو زنجیریِ افکارِ غیر — در گلوی تو نفس از تارِ غیر

بر زبانت گفتگوہا مستعار — در دلِ تو آرزوہا مستعار

قمریانت را نواہا خواستہ — سروہایت را قباہا خواستہ

بادہ می گیری بجام از دیگران — جام ہم گیری بوام از دیگران

آن نگاہش سرِّ ما زاغ البصر (۱) — سوی قومِ خویش باز آید اگر

(۱) ما زاغ البصر و ما طغیٰ (آیۂ شریفہ)

می شناسد شمع او پروانہ را | نیک داند خویش و ہم بیگانہ را

"لست منی"[1] گویدت مولائے ما

وائے ما اے وائے ما اے وائے ما

زندگانی مثل انجم تا کجا | ہستئ خود در سحر گم تا کجا

ریوے[2] از صبح دروغے خوردۂ | رخت از پہنائے گردوں بردۂ

آفتاب ہستی یکے در خود نگر | از نجوم دیگراں تابے مخر

بر دل خود نقش غیر انداختی | خاک بردی کیمیا در باختی

تا کجا رخشی ز تاب دیگراں | سر سبک ساز از شراب دیگراں

تا کجا طوف چراغ محفلے | ز آتش خود سوز اگر داری دلے

چوں نظر در پردہ ہائے خویش باش | می پرد اما بجائے خویش باش

در جہاں مثل حباب اے ہوشمند | راہ خلوت خانہ بر اغیار بند

---

(۱) لست منی - یعنی تو میری قوم سے نہیں ہے ۱۲ - (۲) ریو: فریب ۱۲

فرد فرد آمد کہ خود را واشناخت　　　قوم قوم آمد کہ جز با خود نساخت

از پیامِ مصطفیٰؐ آگاه شو

فارغ از اربابِ دون اللہ شو

لَمْ یَلِدْ وَلَمْ یُوْلَدْ

قومِ تو از رنگ و خوں بالاتر است　　　قیمتِ یک اسودش صد احمر است

قطرۂ آبِ وضوئے قنبرے　　　در بہا برتر ز خونِ قیصرے

فارغ از باب و امّ و اعمام باش (۱)　　　ہمچو سلمان زادۂ اسلام باش

نکتۂ اے ہمدمِ فرزانہ بیں (۲)　　　شہد را در خانہ ہاے لانہ بیں

قطرۂ از لالۂ حمراستے　　　قطرۂ از نرگسِ شہلاستے

ایں نمی گوید کہ من از عبہرم (۳)　　　آں نمی گوید من از نیلوفرم

---

(۱) سلمان فارسیؓ سے لوگوں نے ان کا شجرۂ نسب دریافت کیا۔ انہوں نے جواب دیا "سلمان ابنِ اسلام"

(۲) لانہ۔ شہد کا چھتہ ۱۲۔　(۳) عبہر۔ نرگس ۱۲۔

ملّتِ ما شانِ ابراہیمی است (۱) شہدِ ما ایمانِ ابراہیمی است

گر نسب را جزوِ ملّت کردۂ رخنہ در کارِ اخوّت کردۂ

در زمینِ ما نگیرد ریشہ ات

ہست نا مسلم ہنوز اندیشہ ات

ابنِ مسعودؓ آں چراغ افروزِ عشق جسم و جانِ او سراپا سوزِ عشق

سوخت از مرگِ برادر سینہ اش آب گردید از گداز آئینہ اش

گریہ ہائے خویش را پایاں ندید در غمش چوں مادراں شیون کشید

"اے دریغا آں سبق خوانِ نیاز یارِ من اندر دبستانِ نیاز"

"آہ آں سروِ سہی بالائے من در رہِ عشقِ نبیؐ ہمپائے من"

"حیف او محرومِ دربارِ نبیؐ

چشمِ من روشن ز دیدارِ نبیؐ"

---

(۱) شان: شہد کا چھتہ ۱۲

نیست از روم و عرب پیوندِ ما ‏ نیست پابندِ نسب پیوندِ ما

دل بہ محبوبِ حجازی بستہ ایم ‏ زین جہت با یک دگر پیوستہ ایم

رشتۂ ما یک تولّایش بس است ‏ چشمِ ما را کیفِ صہبایش بس است

مستیٔ او تا بخونِ ما دوید ‏ کہنہ را آتش زد و نو آفرید

عشقِ او سرمایۂ جمعیّت است ‏ ہمچو خوں اندر عروقِ ملّت است

عشق در جان و نسب در پیکر است ‏ رشتۂ عشق از نسب محکم تر است

عشق ورزی از نسب باید گذشت ‏ ہم ز ایران و عرب باید گذشت

امّتِ او مثلِ او نورِ حق است ‏ ہستیٔ ما از وجودش مشتق است

"نورِ حق را کس نجوید زاد و بود ‏ خلعتِ حق را چہ حاجت تار و پود"

ہر کہ پا در بندِ اقلیم و جد است

بے خبر از لَم یَلِد لَم یُولَد است

وَلَمْ یَکُنْ لَّہٗ کُفُوًا اَحَدٌ

مسلمِ چشم از جہاں بربستہ چیست؟ | فطرتِ ایں دل بحق پیوستہ چیست؟
لالۂ کو بر سرِ کوہے دمید | گوشۂ دامانِ گلچینے ندید
آتشِ او شعلہ گیرد بہ بر | از نفس ہائے نخستینِ سحر
آسماں ز آغوشِ خود نگذاردش | کوکبِ واماندہ پنداردش

بوسدش اوّل شعاعِ آفتاب
شبنم از چشمش بشوید گردِ خواب

رشتہ با لَمْ یَکُنْ باید قوی | تا تو در اقوامِ بے ہمتا شوی
آنکہ ذاتش واحد است و لاشریک | بندہ اش ہم در نسازد با شریک
مومنِ بالائے ہر بالاترے | غیرتِ او برنتابد ہمسرے
خرقۂ لَا تَحْزَنُوْا اندر برش (۱) | اَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ تاجے بر سرش

(۱) وَلَا تَهِنُوْا وَلَا تَحْزَنُوْا وَ اَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ الخ (آیۂ شریفہ)

می کشد بارِ دو عالم دوشِ او | بحر و بر پروردهٔ آغوشِ او
بر غوِ تندر مدام آگندہ گوشش (۱) | برق اگر ریزد همی گیرد بدوش
پیشِ باطل تیغ و پیشِ حق سپر | امر و نهیِ او عیارِ خیر و شر
در گرہ صد شعلہ دارد اخگرش | زندگی گیرد کمال از جوہرش
در فضاے این جهانِ ہاے و ہو | نغمہ پیدا نیست جز تکبیرِ او
عفو و عدل و بذل و احسانش عظیم | ہم بقہر اندر مزاجِ او کریم
سازِ او در بزم ہا خاطر نواز | سوزِ او در رزم ہا آہن گداز
در گلستان با عنادل ہم صفیر | در بیابان جرّہ بازِ صید گیر
زیرِ گردون می نیاساید دلش | بر فلک گیرد قرار آب و گلش
طائرش منقار بر اختر زند | آنسوے این کہنہ چنبر پر زند
تو بہ پرواز ے پرے نکشودۂ | کرمکِ استی زیرِ خاک آسودۂ

(۱) غوِ تندر : بجلی کی کڑک ۱۲

خوار از مہجوریٔ قرآں شدی	شکوہ سنجِ گردشِ دوراں شدی

اے چو شبنم بر زمیں افتندۂ	در بغل داری کتابِ زندۂ

تا کجا در خاک می گیری وطن

رخت بردار و سرِ گردوں فگن

عرضِ حالِ مصنّف بحضورِ رحمۃ للعالمین ﷺ

اے ظہورِ تو شبابِ زندگی	جلوہ ات تعبیرِ خوابِ زندگی

اے زمیں از بارگاہت ارجمند	آسماں از بوسۂ بامت بلند

شش جہت روشن ز تابِ روے تو	ترک و تاجیک و عرب ہندوے تو

از تو بالا پایۂ ایں کائنات	فقرِ تو سرمایۂ ایں کائنات

در جہاں شمعِ حیات افروختی	بندگاں را خواجگی آموختی

بے تو از نابود مندیہا خجل — پیکرانِ این سرائے آب و گل

تا دمِ تو آتشے از گِل کشود — تودہ ہائے خاک را آدم نمود

ذرّہ دامن گیرِ مہر و ماہ شد — یعنی از نیروے خویش آگاہ شد

تا مرا افتاد بر رویت نظر — از اب و ام گشتہ محبوب تر

عشق در من آتشے افروختہ است — فرصتش بادا کہ جانم سوختہ است

نالۂ مانندِ نَے سامانِ من — آں چراغِ خانۂ ویرانِ من

از غمِ پنہاں نگفتن مشکل است — بادہ در مینا نہفتن مشکل است

مسلم از سرِّ نبیؐ بیگانہ شد — باز این بیت الحرم بتخانہ شد

از منات و لات و عُزّیٰ و ہبل — ہر یکے دارد بُتے اندر بغل

شیخِ ما از برہمن کافر تر است — زانکہ او را سومنات اندر سر است

رختِ ہستی از عرب برچیدۂ — در خمستانِ عجم خوابیدۂ

شل ز برفابِ عجم اعضائے او — سرد تر از اشک او صہبائے او

همچو کافر از اجل ترسندهٔ — سینه‌اش فارغ ز قلب زندهٔ

نعشش از پیش طبیبان برده‌ام — در حضورِ مصطفیٰ آورده‌ام

مرده بود از آبِ حیوان گفتمش — سرّے از اسرارِ قرآں گفتمش

داستانے گفتم از یارانِ نجد — نکہتے آوردم از بستانِ نجد

محفل از شمعِ نوا افروختم — قوم را رمزِ حیات آموختم

گفت برما بندد افسونِ فرنگ (۱) — ہست غوغایش ز قانونِ فرنگ

اے بصیری را ردا بخشندهٔ (۲) — بربطِ سلما مرا بخشندهٔ

ذوقِ حق دہ ایں خطا اندیش را — اینکہ نشناسد متاعِ خویش را

گر دلم آئینهٔ بے جوہر است — ور بحرفم غیرِ قرآں مضمر است

اے فروغت صبحِ اعصار و دہور — چشمِ تو بینندهٔ ما فی الصدور

(۱) قانون: ایک قسم کا ساز۔ ۱۲۔ (۲) بصیری مصنف قصیدہ بردہ جس نے عالمِ رؤیا میں نبی کریم کو اپنا مشہور قصیدہ (امن تذکر جیرانِ بذی سلم الخ) سنایا۔ حضورؐ نے اس کے صلے میں خوش نصیب بصیری کو اپنی چادرِ مطہر عطا فرمائی۔ ۱۲

پردهٔ ناموسِ فکرم چاک کن　　این خیابان را ز خارم پاک کن

تنگ کن رختِ حیات اندر برم　　اہلِ ملّت را نگہدار از شرم

سبز کشتِ نابسامانم مکن　　بہرہ گیر از ابرِ نیسانم مکن

خشک گرداں بادہ در انگورِ من　　زہر ریز اندر مئے کافورِ من

روزِ محشر خوار و رسوا کن مرا　　بے نصیب از بوسہ پا کن مرا

گر دُرِ اسرارِ قرآں سفتہ ام　　با مسلماناں اگر حق گفتہ ام

اے کہ از احسانِ تو ناکس کس است　　یک دعایت مزدِ گفتارم بس است

عرض کن پیشِ خدائے عزّ و جل　　عشقِ من گردد ہم آغوشِ عمل

دولتِ جانِ حزیں بخشیدۂ　　بہرہ از علمِ دیں بخشیدۂ

در عمل پایندہ تر گرداں مرا
آبِ نیسانم گہر گرداں مرا

رختِ جاں تا در جہاں آوردہ ام　　آرزوئے دیگرے پروردہ ام

ہمچو دل در سینہ ام آسودہ است — محرم از صبحِ حیاتم بودہ است

از پدر تا نامِ تو آموختم — آتشِ این آرزو افروختم

تا فلک دیرینہ تر سازد مرا — در قمارِ زندگی بازد مرا

آرزوئے من جوان تر می شود — این کہن صہبا گران تر می شود

این تمنا زیرِ خاکم گوہر است — در شبم تابِ ہمین یک اختر است

مدّتے با لالہ رویاں ساختم — عشق با مرغولہ مویاں باختم

بادہ ہا با ماہ سیمایاں زدم — بر چراغِ عافیت داماں زدم

برقہا رقصید گردِ حاصلم — رہزناں بُردند کالائے دلم

این شراب از شیشۂ جانم نریخت — این زرِ سارا (۱) ز دامانم نریخت

عقلِ آذر پیشہ ام زنّار بست — نقشِ او در کشورِ جانم نشست

سالہا بودم گرفتارِ شکے — از دماغِ خشکِ من لا ینفکے

(۱) سارا: خالص ۱۲۔

حرفے از علم الیقین ناخواندۂ — در گمان آبادِ حکمت ماندۂ

ظلمتم از تابِ حق بیگانہ بود — شامم از نورِ شفق بیگانہ بود

این تمنّا در دلم خوابیدہ ماند — در صدف مثلِ گہر پوشیدہ ماند

آخر از پیمانۂ چشمم چکید — در ضمیرِ من نواہا آفرید

اے ز یادِ غیرِ تو جانم تہی — بر لبش آرم اگر فرماں دہی

زندگی را از عمل ساماں نبود — پس مرا این آرزو شایاں نبود

شرم از اظہارِ او آید مرا — شفقتِ تو جرأت افزاید مرا

ہست شانِ رحمتت گیتی نواز — آرزو دارم کہ میرم در حجاز

مسلمے از ماسوا بیگانۂ — تا کجا زنّاریِ بتخانۂ

حیف چوں او را سر آید روزگار — پیکرش را دیر گیرد در کنار

از درت خیزد اگر اجزائے من — وائے امروزم خوشا فردائے من

فرّخا شہرے کہ تو بودی در آں — اے خنک خاکے کہ آسودی در آں

"مسکنِ یار است و شہرِ شاہِ من | پیشِ عاشق ایں بود حب الوطن"
کوکبم را دیدۂ بیدار بخش | مرقدے در سایۂ دیوار بخش
تا بیاساید دلِ بیتابِ من | بستگی پیدا کند سیمابِ من

با فلک گویم کہ آرامم نگر
دیدۂ آغازم انجامم نگر

(عبدالمجید پروین رقم لاہور)

کپور آرٹ پرنٹنگ ورکس ایبٹ روڈ لاہور میں باہتمام لالہ گوراندتہ کپور چھپی

اور جاوید منزل میورروڈ لاہور سے جاوید اقبال نے شائع کی